

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Катедра за општу савремену историју

Мастер рад

Слика Европе и међуратног света у делима Димитрија Љотића

Менторка:

проф. др Дубравка Стојановић

Студент:

Вукашин Зорић ИС19/26

Београд, 2020. године

Садржај

Предговор	4
Методолошке напомене.....	8
О Љотићевим делима	11
Увод.....	13
Општа европска историја – мучно лутање	13
<i>Три стуба међуратне историје</i>	13
<i>Пут ка рату</i>	16
Југославија – борба за опстанак.....	18
<i>Југославија на међународној сцени</i>	19
<i>Унутрашњеполитичке кризе</i>	20
Појединац и покрет – Љотић и <i>Збор</i>	22
Европа – целина и скуп	26
Европа – динамично кретање једног имена.....	26
Приближавања и поделе	28
Љотићеве Европе.....	32
<i>Спољне границе</i>	32
<i>Идеалистичка и материјалистичка Европа</i>	34
<i>Славија; Исток и Запад</i>	41
Балкан – организам и орган.....	44
Расе и нације.....	49
Рас(ијал)изам	49
<i>Да ли је Љотић био расијалиста?</i>	51
<i>Раса – извор и утока</i>	56
Слике европских нација.....	59

<i>Покушај дефиниције</i>	59
<i>Имаголошка анализа</i>	61
<i>Израиљ – иза речи</i>	67
Европска прошлост и светска будућност	73
Прошлост	73
<i>Периодизација</i>	78
<i>Стари век – алегорија пада</i>	79
<i>Средњи век</i>	83
<i>Француска револуција</i>	88
Ново време	91
<i>Амбивалентна предвиђања</i>	92
<i>Ваневропски изазивачи</i>	94
Закључак: Љотићеви <i>Ми</i> и <i>Они</i>	99
Извори	103
Литература.....	109
Енциклопедије и речници.....	109
Радови у зборницима, часописима и на сајтовима	109
Монографије	112

Предговор

„И када говорим о другом, говорим зато да бих више рекао о себи.“¹

Монтењ

Пад комунизма у Европи и распад Југославије су поред рестаурације капитализма и уласка национализма у главне политичке токове донели и свеобухватно преиспитивање и ревалоризацију процеса, догађаја и актера из прошлости. У Републици Србији, једној од независних држава које су настале распадом Југославије, нова, антикомунистичка политичка елита стремилa је да истовремено пронађе своје претече у прошлости и да демонтира мит о Народноослободилачкој борби и револуцији, на којем је почивао легитимитет комунистичке власти у Југославији. У жељи да се успостави легитимитет нове власти настала је конструкција о четницима Драгољуба Михаиловића као „другом антифашистичком покрету“, а паралелно са тим почело се благонаклоно гледати и на квислиншки режим Милана Недића због тога што је „спасавао Србе“. Један од блиских Недићевих сарадника током немачке окупације Србије био је Димитрије Љотић, правник и политичар, који је између два рата предводио фашистички Југословенски народни покрет *Збор*. Његова личност, такође, постала је предметом преиспитивања.

Овај рад настаје, дакле, у тренутку када у Републици Србији траје процес за правну и друштвену рехабилитацију Милана Недића, када је епископ Николај Велимировић увелико канонизован од стране Српске православне цркве, када излоге књижара попуњавају дела Станислава Кракова, и када се све чешће и отвореније говори о Љотићу као „Учитељу“, како на интернету, тако и у разним публикацијама и уметничким делима.²

Досадашња истраживања о Љотићеву бавила су се и његовом доктрином и његовом праксом. Истраживања о Љотићевој доктрини, иако малобројна, већински су утврдила да су он и његов покрет били фашистички оријентисани. Љотићева идеологија је била у фокусу

---

¹ De Montaigne, Michel, *Essais (1580–1588), Œuvres complètes*, Gallimard-Pléiade, 1967. I, 26, страна 146. према Todorov, Cvetan, *Mi i drugi. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1994. Страна 55.

² Антикомунистички ревизионизам и апологија фашизма и нацизма доведени су до гротеског екстрема у драми Исидоре Бјелице и Небојше Пајкића *Љотић. Србска трагедија у три чина*, објављене први пут 1993. године (Бјелица, Исидора; Пајкић, Небојша, *Љотић. Србска трагедија у три чина*, Владимир Максимовић, Београд, 2000.)

научног рада још у социјалистичко доба, када је она била доследно карактерисана као фашистичка, па чак и националсоцијалистичка/нацистичка.³ У истом периоду, 1984. године, настала је и најобимнија монографија о пракси *Збора* у међуратном периоду и Другом светском рату – *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, чији је аутор Младен Стефановић.⁴ Ова монографија већ је оцењена као политички пристрасна⁵, но између формула које су биле „на линији партије“ налази се вредан истраживачки допринос заснован на обиљу архивске грађе.

Након распада социјалистичке Југославије, ставови о Љотићу у научној продукцији се диферсификују. Став да Љотић није фашиста заступао је Драган Суботић, приређивач Љотићевих *Сабраних дела* и аутор студије о Љотићевој идеологији *Затомљена мисао*.⁶ Чини се да претходна оцена Суботићевог рада, која је прецизно приметила „апологетске тонове“⁷ аутора према Љотићу, изискује допуну. Наиме, Суботићеви текстови о Љотићу су у својој целини намерно конструисана похвала лика и дела Димитрија Љотића. Они, упркос тој својој фундаменталној слабости, могу бити путоказ истраживачу ка одређеним могућим Љотићевим идеолошким узорима. Потпуно другачије мишљење о Љотићевој идеологији од Суботићевог заступали су историчари Оливера Милосављевић и Ненад Ж. Петровић у својим квалитетним радовима о идеолошким утицајима фашизма и нацизма на међуратну београдску интелектуалну сцену.⁸

---

³ Глигоријевић, Бранислав, „Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом Збору“, *Историјски гласник*, 4, 1965; Kuljić, Todor, „Srpski fašizam i sociologija“, *Sociologija*, 2, 1974; Popov, Nebojša, „Populizam Dimitrija Ljotića“, *Filozofija i društvo*, 4 – Antifašizam, Beograd, 1993. Рад југословенског и српског социолога Небојше Попова је, истина, настао у рано постсоцијалистичко доба, али не нуди промену дотад важећег става науке о Љотићу. Вредно је помена и да је југословенски и српски књижевник и филозоф Радомир Константиновић Љотићеву идеологију називао „српским нацизмом“, иако он за њега није централна тема (Konstantinović, Radomir, *Filosofija palanke*, Otrkovenje, Beograd, 2004).

⁴ Стефановић, Младен, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*. Народна књига, Београд, 1984. О деловању Љотића и његових присталица за време Другог светског рата видети и у студији Милана Борковића о квислиншкој управи у Србији, у две књиге (Borković, Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944. Knjiga prva (1941–1942.)*, Sloboda, Beograd, 1979. и Borković, Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944. Knjiga druga (1943–1944.)*, Sloboda, Beograd, 1979). О догађајима који су проузроковали забрану *Збора* видети у: Глигоријевић, Бранислав „Напад љотићеваца на студенте Техничког факултета у октобру 1940. и растурање Љотићевог Збора“, *Историјски гласник*, 2, 1963.

⁵ Драгосављевић, Василије, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921–1941)*, докторска дисертација, Београд, 2017. Стр. 17.

⁶ Суботић, Драган, *Затомљена мисао. О политичким идејама Димитрија Љотића*, Clío, Београд, 1994.

⁷ Исто, стр. 18.

⁸ Milosavljević, Olivera, *Savremenici fašizma. Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933-1941*. Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2010.

О Љотићевој идеологији и њеној вези са другим европским фашистичким идеолошким системима говоре два доктората објављена у 2017. години.⁹ Српски историчар Василије Драгослављевић поредио је разне елементе идеологије ЈНП *Збор* са истим елементима Француске акције, италијанских фашиста и националсоцијалиста. У овом раду систематично су уочене везе и разлике између ЈНП *Збор* и других европских фашистичких покрета. Ипак, упркос неспорном квалитету бројних оригиналних закључака, треба имати у виду да овај рад инсистира на Љотићевим личним афинитетима и специфичностима као креатора идеологије, као и на пресудном утицају Француске акције на Љотићеве идеолошке позиције. Ове две теме дотаћиће се и преиспитаће овај рад. Тезу о Љотићевој идеологији одбранио је и канадски историчар Кристијан Курзидловски (Christian Kurzydowski). Курзидловски је темељно и квалитетно представио Љотићев идеолошки развој константно га поредећи са идеологом Француске акције Шарлом Морасом (Charles Maurras) и политичку праксу укључујући и Други светски рат. Највећи допринос доктората Курзидловског је то што опомиње на константну еволуцију Љотићевих погледа, коју успешно прати и објашњава.

Антисемитизму, толико важном елементу Љотићеве идеологије, Дарко Гавриловић је посветио монографију која је објављена 2018. године.¹⁰ Српски историчар је на адекватан начин представио сложену Љотићеву генезу мита о непријатељу, који се заснива на конструкцији о светској јеврејској завери, те тобожњим везама Јевреја са парламентарно-демократским владама, те са бољшевицима и масонима. Што се историографске продукције о Љотићу тиче, најновијег датума је чланак Растка Ломпара, који расветљава конкретан случај финансијске афере са Техничком унијом, која је имплицирала да је Љотић финансиран од стране националсоцијалиста.¹¹

Petrović, Nenad Ž. *Ideologija varvatstva. Fašističke i nacionalsocijalističke ideje kod intelektualaca u Beogradu (1929-1941)*, Zadruga Res Publica – MostArt, Beograd, 2015.

⁹ Драгослављевић, Василије, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921–1941)*, докторска дисертација, Београд, 2017.

Kurzydowski, Christian, *Ideology and Politics of Dimitrije Ljotić and the ZBOR movement*, Doctoral Thesis, Goldsmiths College, University of London, 2017.

¹⁰ Гавриловић, Дарко, *Мит о непријатељу. Антисемитизам Димитрија Љотића*, Службени гласник, Београд, 2018.

¹¹ Lompar, Rastko, „Afera Tehnička unija i veze JNP Zbora sa nacističkom Nemačkom 1935–1941.“, *Istorija XX veka*, 2/2020.

Од дела насталих у емиграцији, вреди истаћи серију текстова које је, додуше острашћено и новинарским стилем, објавио политиколог Вељко Рашевић за париски емигрантски лист *Наша реч* 1953. године.¹² Значајан извор за Љотићев живот, упркос израженој пристрасности, представља мемоарско дело његовог сарадника Ратка Парезанина, које је оригинално објављено у Минхену 1971. године.¹³

Може се рећи да је, узевши све у обзир, у досадашњој научној продукцији квалитетно истражено о Љотићевој пракси и доктрини, али да је неопходно да се подробније посвети Љотићевом *тексту*. Циљ је да се утврде Љотићеве менталне мапе, његови појмови о расама и нацијама, као и његови концепти о прошлости, тренутку у ком је живео и будућности. Такође, жели се показати на који је начин Љотић осликавао и користио Другог у свом тексту. Љотићеви појмови су имали корене у његовој идеолошкој позицији и имали су утицај на његову праксу, али до сад нису подробније претресени.

Зашто баш Љотићева дела? У истраживање се полази са мишљу да треба продубити знање о Љотићевим делима и појмовима јер се чини да је знање у јавности, упркос достигнућима науке, формирано на основу или негативних стереотипа, или хвалоспева Љотићевих малобројних поштовалаца. Поред тога, ово истраживање следи став Јана-Вернера Милера да нема разумевања међуратног друштва и интелектуалне историје без проучавања “личности у међупростору”, тј. “бирократа са визијама” и “филозофа (бар у покушају, прим. аут.) блиским политичким странкама и покретима”.¹⁴ Иако стоји став немачке историчарке Мари-Жанин Чалић (Marie-Janine Calic) да међуратни југословенски фашисти не би били битни да им Хитлер (Adolf Hitler) није обезбедио власт током окупације Југославије¹⁵, и иако Рашевић и Константиновић (између осталих) грубо дисквалификују домете Љотићевог мишљења, не треба заборавити речи које Томас Ман у *Чаробном брегу* приписује Леу Нафти: „Неукусно не мора бити исто што и безазлено. Ограниченост не мора значити невиност.”¹⁶ Упркос маргиналности Љотићеве идеологије између два рата, и упркос сумњама у квалитет његове мисли, његова дела ни данас нису безазлена и због тога

---

¹² Рашевић, Вељко, *Оглед о схватањима Димитрија Љотића*, Библиотека Милан Грол, Београд, 2004.

¹³ Парезанин, Ратко, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, А. Ж. Јелић, Београд, 2001.

¹⁴ Miler, Jan-Verner, *Osporavanje demokratije: Političke ideje u Evropi dvadesetog veka*, Fabrika knjiga, Beograd, 2013. Стр. 10.

¹⁵ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Слио, Београд, 2013. Стр. 156.

¹⁶ Ман, Томас, *Чаробни брег*, Новости, Београд, 2006. Стр. 508.

захтевају дубљу анализу. На који начин ће садржај Љотићевих дела бити анализиран? Како одговор на ово питање није једноставан, вреди приложити шире методолошке напомене.

Методолошке напомене

Историчари Другог немачког царства, следбеници Ранкеовог (Leopold Ranke) историцизма, заступали су становиште да човекова природа није иста у свим епохама. Иако су се махом посветили истраживању државе, за коју су веровали да је оличење духа епохе, можемо рећи да су били зачетници изучавања Другог у времену самим тим што су уочили да он постоји. Ипак, утврдити да се мења човекова *природа* није исто што и открити да је појмовни, самим тим и сазнајни апарат човека такође променљив кроз време. Тек у Четвртој Француској Републици проблематизован је начин на који пројектујемо савремене појмове у прошлост. Жан-Пјер Вернан (Jean-Pierre Vernant) је приметивши непостојање појма рада код Платона уочио опасност од анахронизама када се бавимо мишљењем човека у прошлости. Термин „ментални алат“, близак оснивачу часописа *Анали*, Лисјену Февру (Lucien Febvre), трансформише се у времену и зато за људе у различитим епохама не може бити идентичан.¹⁷ За овај рад еволуција свести о постојању Другог и „менталних алата“ је двоструко важна. Прво, јер ће се овај рад бавити Другим у времену, делима Димитрија Љотића, са свешћу да не треба да пројектујемо савремене појмове у тадашњу прошлу стварност. На другој равни, освешћивање другости појмова које је започео Вернан отворио је простор за истраживања појма о Другом и сопству. То је кључно, јер ће ово истраживање бити посвећено утврђивању Љотићевих појмова о њему савременој Европи и свету.

Године Де Голове (Charles De Gaulle) владавине у Француској готово се подударају са владавином Февровог наследника, Фернана Бродела (Fernand Braudel) у часопису *Анали*. Броделов афинитет за економску историју истиснуо је Феврово пионирско истраживање менталитета. Када је уређивање *Анала* прешло на њихову „трећу генерацију“ (Еманиел ле Роа Ладири, Жак ле Гоф, Марк Феро, Жак Ревел и Андре Биргијер)¹⁸ 1969. године, француски историчари су се вратили изучавању менталитета, те еволуције мишљења и појмова, прихвативши тековине структурализма.¹⁹ Седамдесетих година, у „савез“ са

---

¹⁷ Дос, Франсоа, *Историја структурализма II*, Карпос, Лозница, 2019. Стр. 299.

¹⁸ Emmanuel Le Roy Ladurie, Jacques Le Goff, Marc Ferro, André Burguière

¹⁹ Исто, стр. 305-306.

аналистима улази Мишел Фуко (Michel Foucault), који ступа у генеалошку фазу током које је 1975. и 1976. године објавио *Надзирати и кажњавати* и *Историју сексуалности*. Он је желео да дијагностификује однос моћи, знања и тела.²⁰ Фуко је, као историчар, био супротстављен великим наративима и конструисању континуитета између прошлости и садашњости. Он је, наглашавајући дисконтинуитете, осликавао прошлост као другачију, чак чудну.²¹ На пример, у *Надзирати и кажњавати*, Фуко изучава историју идеје о правди кроз оштар дисконтинуитет између структуре моћи/знања европског осамнаестог и деветнаестог века. Док је у осамнаестом веку објекат казне било тело, у деветнаестом веку су то постали човекова лична слобода и ум. Односе моћи посматрао је кроз дискурс, збир језика и пракси. Његов приступ, за разлику од традиционалне историје идеја, нагласак ставља на могућност и домете мишљења у датој епоси. За нашу тему је врло битно што Фуко оставља простор за бројне сучељене дискурсе у једном времену.²² Поред тога, Фуко је показао на који начин се производи знање и дискурс, у који спадају и појмови, и у каквој је вези знање са моћи. Како је овај рад посвећен појмовима, нужно је уочити везу тих појмова са моћи.

Фукоов појам дискурса усвојили су различите хуманистичке дисциплине, а одређени аутори применили су га у имаголошким студијама, попут Едварда Саида (Edward Said) у *Оријентализму* (1978)²³ и Марије Тодорове у *Имагинарном Балкану* (1997)²⁴. Имагологија за циљ има да деконструира дискурсе, најчешће оне мотивисане етничким или националним есенцијализмом.²⁵ Међу основним постулатима имагологије, битним за ову тему, јесте да етнотипи (представе о одређеном етничком или националном карактеру) нису емпиријски израчунати у односу на објективног означеног, него су, напротив, наративне фигуре и формуле – објекти дискурса. При употреби етнотипа, подразумева се његова различитост у односу на сопство, најчешће уз пренаглашавање карактеристике

---

²⁰ Дос, Франсоа, н. д. Стр. 315 и 332.

²¹ Poster, Mark, "Foucault and History." *Social Research*, vol. 49, no. 1, 1982. JSTOR, www.jstor.org/stable/40970855 Приступ 11. априла 2020. Стр. 117.

²² Miller, Seumas, "Foucault on Discourse and Power." *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, no. 76, 1990. JSTOR, www.jstor.org/stable/41801502 Приступ 9. априла 2020. Стр. 117.

²³ Коришћено српско издање: Said, Edvard, *Orientalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.

²⁴ Коришћено српско издање: Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2006.

²⁵ Leersen, Joep, „Imagology: On Using Ethnicity to Make Sense of the World.“ *Les stéréotypes dans la construction des identités nationales depuis une perspective transnationale*, no. 10, 2016. <https://imagologica.eu/CMS/upload/Imagology2016.pdf> Приступ 9. априла 2020. Стр. 13.

Другог која треба да служи као доказ супротстављености сопства и Другог. Постоје позитивни и негативни етнотипи (вредни Немци, крвожедни Монголи), на које утиче и географска позиција (деспотски Исток).²⁶ Поред етнотипа, у имагологији су уочени и социотипи, такође значајни за ово истраживање. Они су представе о одређеној класи или друштвеној групи, попут сељаштва.²⁷

Док су Саид и Тодорова изучавали доминацију центра моћи, *Запада*, над *Оријентом* и Балканом путем производње дискурса на *Западу*, бугарска историчарка Диана Мишкова показала је у својим радовима да су и балкански интелектуалци узели учешће у производњи дискурса о Балкану и његовим партикуларним деловима – националним државама.²⁸ За тему овог рада биће важно испитати однос знања насталог у балканским и националним условима и оног које је усвојено од културног хегемона. Такође, биће уочени етнотипи и социотипи у Љотићевим делима и подвргнути анализи, не да би се испитала њихова истинитост, него њихова функција у наративу. На пример, неће бити расправе око тога да ли су Јевреји „расно-биолошко чудо“, него зашто је Димитрије Љотић то желео да напомене. Још један предмет анализе биће Љотићева слика Европе као целине, *Запада* и *Истока*, те Балкана, уз откривање и уважавање његових „менталних алата“ и појмова, условљених како местом, тако и временом. Покушаћемо да оцртамо границе Европе и границе унутар Европе у Љотићевим *менталним мапама*, јер је уочено да приликом концептуализације региона људи учитавају одређене вредности и значења у њих.²⁹ Такође, због значаја појма нације у Љотићевим делима, покушаћемо да утврдимо да ли је по њему нација модерна или праствара творевина.

Како ће Љотићева дела бити читана? Следећи имаголошки метод, процедура ће бити троделна, и састојаће се од интертекстуалне, контекстуалне и текстуалне анализе.³⁰

---

²⁶ Leersen, Јоер, н. д. Стр. 16-19.

О томе како су конструисани слика и појам „Источне Европе“ од периода просветитељства више у: Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 1994. Волф је приметио да је дискурс о Источној Европи креиран у доба просветитељства опстао до савременог доба. У раду ће бити постављено питање да ли је овај дискурс, настао у западноевропским земљама, Љотић поунутрашњио.

²⁷ Leersen, Јоер, н. д. Стр. 25-26.

²⁸ Mishkova, Diana, *Beyond Balkanism: The Scholarly Politics of Region Making*, Routledge, London and New York, 2019.

²⁹ Schenk, Fritjof Benjamin, „Mental Maps: The Cognitive Mapping of the Continent as an Object of Research of European History.“ *European History Online*, 2013. <https://bit.ly/2UTwIqy> Приступ 9. априла 2020. Стр. 5.

³⁰ Leersen, Јоер, н. д. Стр. 20-21.

Интертекстуална анализа биће посвећена делима аутора које је Љотић навео као своје узор. Контекстуална анализа посматраће Љотићева дела кроз призму њиховог времена настанка, историјског и политичког тренутка и социјалног положаја аутора. За њу ће нам поред извора послужити и литература о међуратној европској историји идеја, нарочито фашистичких. Напослетку, текстуална анализа неће за циљ имати само да прикаже каква је била ауторова слика Европе, њених делова, те одређених народа и социјалних група, него ће понудити тумачење начина на који у тексту аутор гради слику сопства и Другог, те на који начин сопство супротставља Другом.

Поменуте три врсте анализе прожимаће сва три потпоглавља рада. У првом поглављу *Европа – целина и скуп* биће утврђене спољне и унутрашње границе Љотићевог појма Европе, те ће бити речи о томе како Љотић карактерише Европу као целину и њене појединачне делове. Са менталне мапирања прећи ће се на анализу Љотићевих појмова о раси и нацији. Друго поглавље, насловљено управо *Раса и нације*, поред појмовног одређења понудиће и слику појединачних раса и нација, као и имаголошку анализу тих слика Другог и сопства. У овом поглављу биће речи и о колективној личности „Израиља“, врло важној у Љотићевом светоназору. Треће поглавље *Европска прошлост и светска будућност* има за циљ да покаже како је Љотић у свом историјском тренутку и својим идеолошким менталним алатима мислио о историји, како ју је периодизовао, и какав је био његов став о битним појавама европске историје. Биће представљено и какву он будућност предвиђа и које је место слике будућности у његовој реторици. Овим поглављима претходиће *Увод*, који треба да послужи као припомоћ у схватању европског и југословенског политичког контекста Љотићевог међуратног стваралаштва. С обзиром да ће сва три поглавља говорити о разнородним стварима као што су појам *Европе*, раса, нација и историја, свако поглавље ће поред оригиналног истраживачког доприноса бити поткрепљено мањим уводима који су неопходни за пуно разумевање теме.

О Љотићевим делима

Корпус текста чиниће Љотићева дела настала у међуратном периоду, почевши од оснивања листа *Отаџбина* (почетак 1934. године) и закључно са 6. априлом 1941. године. За будуће истраживање остављамо промену Љотићевих погледа у ратним условима.

За потребе овог рада, сва Љотићева дела која су анализирана објављена су у дванаестотомном издању *Сабрана дела*, који је објавила Задруга у Новом Саду 2001. године. Издање је приредио српски политиколог Драган Суботић, који је, као што је поменуто, био љотићевске оријентације. Наведени циљ објављивања био је отпочињање процеса рехабилитације Димитрија Љотића, упознавањем јавности са његовим делима.³¹ Прве четири књиге *Сабраних дела* испуњавају Љотићеве текстови из листа *Отаџбина*, који је излазио у Београду од 25. фебруара 1934. године³² до новембра 1937. године.³³ Љотић је, поред тога што је писао уводнике у листу,³⁴ био и његов власник.³⁵ *Отаџбина* је излазила редовно, недељом, и један број је имао четири стране.

Након забране *Отаџбине*, Љотић је своје текстове објављивао у Петровграду (данашњи Зрењанин) у листовима *Нови пут* и *Наш пут*, који су били у власништву Милорада Мојића.³⁶ Љотићеве текстови који су у ова два листа објавио у периоду 1938-1940. сакупљени су у петој књизи *Сабраних дела*. У истом временском периоду, Љотић је самостално писао текстове за *Билтен Југословенског народног покрета* Збор, који је илегално и нередовно у Београду излазио у 58 бројева.³⁷ Неки бројеви били су шапирографисани, па штампани³⁸, док су неки били штампани без ознаке штампарије.³⁹ У књигама 7-9 *Сабраних дела* објављени су Љотићеве чланци из *Билтена*. Прегледом текстова у листовима *Отаџбина* и *Билтен* у Библиотеци Матице српске утврђена је подударност између текстова објављених 1934–1940. и оних у *Сабраним делима*. Приступ листовима *Нови пут* и *Наш пут* био је онемогућен због тога што те публикације нису доступне за увид у Народној библиотеци Србије.

Шеста књига *Сабраних дела* посвећена је разним Љотићевим изјавама, текстовима и писмима, објављеним ван новина. Из једанаесте књиге, посвећене дужим Љотићевим

---

³¹ Суботић, Драган, *Димитрије В. Љотић. Учитељ, хришћанин, државник (1891–1945)*, у Љотић, Димитрије В. *Сабрана дела, Књига 1*, Задруга, Нови Сад, 2001. Стр. 11.

³² *Отаџбина. Независан лист за политичка и друштвена питања*, бр. 1, 25. фебруар 1934. Стр. 1.

³³ Petrović, Nenad Ž. н. д. Стр. 111.

³⁴ Исто, стр. 111.

³⁵ *Отаџбина. Независан лист за политичка и друштвена питања*, бр. 1, 25. фебруар 1934. Стр. 1.

³⁶ Petrović, Nenad Ž. н. д. Стр. 110.

³⁷ Исто, стр. 109.

³⁸ На пример, *Билтен Југословенског народног покрета* Збор, бр. 21, 25. јул 1939.

³⁹ На пример, *Билтен Југословенског народног покрета* Збор, бр. 44, 25. април 1940. Подаци о техникама штампања преузети и од Petrović, Nenad Ž. н. д. Стр. 109.

списима, за истраживање је било корисно аутобиографско дело *Из мога живота*. Љотићеви говори сабрани су у дванаестој књизи *Сабраних дела*, а за рад су консултовани они одржани пре 6. априла 1941. године. Како је десета књига *Сабраних дела* посвећена Љотићевој продукцији за време Другог светског рата, њен садржај није обрађен за израду овог рада.

Увод

Како би се разумела дела појединца, његови „ментални алати“ и појмови, неопходно је да се претходно изложе релевантни подаци о времену у ком је он живео и стварао. Тако ће, у уводном поглављу које следи, бити изложен кратак преглед опште европске политичке историје која ће бити од помоћи да се разумеју идеје Димитрија Љотића, као и преглед политичке историје државе у којој је он стварао – Краљевине Југославије. На крају поглавља биће оцртана и биографска скица Димитрија Љотића, такође витална за разумевање његових идеја.

Општа европска историја – мучно лутање

Након што је Први светски рат окончан, присећа се британски историчар Ерик Хобсбом (Eric Hobsbawm), Европљани су били свесни да живе на континенту који је разрушен. Разрушени су градови, економија и велика царства. Европа је разорним ратом ушла у „најкрвавију, али и најреволуционарнију еру историје.“⁴⁰ Као догађаје од епохалне важности, који су одвојили XIX од XX века, југословенски и српски историчар Андреј Митровић наводи управо Први светски рат и Париску мировну конференцију, те Руску и Немачку револуцију.⁴¹

Три стуба међуратне историје

Резултат Руске револуције била је победа комуниста, радикалне марксистичке струје радничког покрета, и стварање републике совјета на месту бившег Руског царства.⁴² Прва социјалистичка земља драстично је изменила однос снага у Европи. Наиме, она је самим својим постојањем наметала дебату о капиталистичком и социјалистичком уређењу друштва и представљала дугооčekивани покушај социјалистичке праксе.⁴³ Након што су

---

⁴⁰ Hobsbawm, Eric, *Interesting Times. A Twentieth-Century Life*, Pantheon Books, New York, 2002. Стр. 16-17.

⁴¹ Митровић, Андреј, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, ЦИД, Подгорица, 1998. Стр. 12.

⁴² Исто, стр. 100.

⁴³ Исто, стр. 12-13.

большевици предвођени Лењином (Ленин, Владимир Ильич) 1917. године преузели власт у Петрограду, Октобарска револуција побудила је побуне, преврате и револуције широм Европе и света, које су збрисале „све режиме од Владивостока до Рајне.“⁴⁴ Чинило се да ће большевичка револуција бити само прва епизода светске револуције.⁴⁵ Ипак, већ 1920. године стање у европским државама се стабилизовало, побуне су скршене, а Црвена армија заустављена је пред Варшавом. Трећа Интернационала окупила је комунистичке револуционаре европских земаља, а већина социјалиста придружило се реформистичком социјалдемократском табору, прихвативши нови европски систем држава такав какав је био.⁴⁶ Светска револуција је након Стаљиновог (Сталин, Иосиф Виссарионович) коначног преузимања власти престала да буде неодложним циљем спољне политике Совјетског Савеза, који је градећи „социјализам у једној земљи“ покушавао да се укључи у међународни систем у ком су доминирале либералне парламентарне демократије.⁴⁷ Комунистичка интернационала припремала је европске народе за нову револуционарну шансу, док је Совјетски Савез успостављао билатералне односе са европским државама.

Тек након што се навршила година од Октобарске револуције у Петрограду, у Берлину су 9. новембра 1918. године проглашене две републике. Немачку Републику прогласио је социјалдемократа Филип Шајдеман (Philipp Scheidemann), а Социјалистичку Републику Немачку комуниста Карл Либкнехт (Karl Liebknecht). Свеопшти хаос у Берлину завршио се победом социјалдемократа, умерене леве опције, и физичком елиминацијом вођа немачких комуниста, Либкнехта и Розе Луксембург (Rosa Luxemburg).⁴⁸ Капиталистичко уређење је опстало, а социјалдемократски компромис са буржоаским политичким опцијама формализован је кроз Устав Немачког Рајха, који је изгласан 21. јула 1919. године у културно-историјски значајном граду Вајмару. Парламентарно-демократска немачка држава отуд је називана и Вајмарска Република.⁴⁹ *Вајмарска коалиција* социјалдемократа, католичког *Центра* и умерене деснице срушена је након дуге економске и политичке кризе у Немачкој јануара 1933. године, када су на власт дошли

---

⁴⁴ Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Dereta, Beograd, 2002. Стр. 56.

⁴⁵ Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema*, стр. 55-57.

⁴⁶ Исто, стр. 58-59.

⁴⁷ Исто, стр. 59-60.

⁴⁸ Митровић, Андреј, *Време нетрпеливих*, стр. 106-107. и 121.

⁴⁹ Исто, стр. 158-159.

националсоцијалисти предвођени Адолфом Хитлером.⁵⁰ Хитлерова унутрашњеполитичка промена курса значила је уништење и парламентарне демократије и комунистичке опозиције⁵¹, као и почетак пројекта уништења Јевреја који ће трајати наредних дванаест година. Његове спољнополитичке акције претвориле су Немачку у најагресивнију представницу ревизионистичке и експанзионистичке политике у Европи.⁵² Резултати Немачке револуције су поништени.

Након Руске и Немачке револуције одржана је Париска мировна конференција. Она је трајала од јануара 1919. године до потписивања Мира у Севру са Османским царством 10. августа 1920. године. Сви османски савезници током Првог светског рата такође су потписали мировни споразум са државама победницама: Немачка (28. јуна 1919), Аустрија (10. септембра 1919), Бугарска (27. новембра 1919) и Мађарска (4. јуна 1920).⁵³ Право народа на самоопредељење, прокламовано у *14 тачака* америчког председника Вилсона (Woodrow Wilson) недоследно је поштовано. Силама победницама, а нарочито Француској, значајније је било да прекрајање европских граница служи осигуравању ратних добитака. Поред тога, систем европских држава створен на Париској мировној конференцији искључивао је совјетску Русију.⁵⁴

Свих пет мировних споразума садржао је у свом првом делу, на Вилсоново инсистирање, текст статута Друштва народа, међународне организације која је почела да функционише 10. јануара 1920. године.⁵⁵ Друштво народа требало је да буде савез свих светских држава који за циљ има одржање мира и међусобног поштовања територијалног интегритета.⁵⁶ Но, држава чији је председник иницирао формирање Друштва, САД, због изолационистичког заокрета у Конгресу након Првог светског рата нису ушле у организацију. Земље заинтересоване за рат су тридесетих година напустиле ову

---

⁵⁰ Исто, стр. 159.

⁵¹ Wiskemann, Elisabeth, „Germany, Italy and Eastern Europe“, *The New Cambridge Modern History, vol. 12. The Shifting Balance of World Forces 1898-1945.* ed. Charles Loch Mowat, Cambridge University Press, Cambridge, 1968. Стр. 494-495.

⁵² Исто, стр. 501-504.

⁵³ Митровић, Андреј, *Време нетрпељивих*, стр. 30.

⁵⁴ Исто, стр. 32.

⁵⁵ Brierly, James Lesley, „The League of Nations“, *The New Cambridge Modern History, vol. 12. The Shifting Balance of World Forces 1898-1945.* ed. Charles Loch Mowat, Cambridge University Press, Cambridge, 1968. стр. 242.

⁵⁶ Митровић, Андреј, *Време нетрпељивих*, стр. 318.

организацију – Јапан и Немачка 1933. године, а Италија 1937. године.⁵⁷ У контексту растуће фашистичке опасности по европски мир, СССР је укључен у Друштво народа тек 1934. године. Совјетски представник при седишту Друштва народа у Женеви, Максим Литвинов (Литвинов, Максим Максимович), од тад је важио за најенергичнијег заговорника мисије ове организације.⁵⁸

Пут ка рату

С обзиром да се овај рад бави делима насталим од 1934. године до почетка Другог светског рата у Југославији, треба застати на кључним тренуцима европске политичке историје у том периоду. Догађај који је одредио истраживани период већ је наведен – то је долазак Хитлера на власт у Немачкој почетком 1933. године. Хобзбом чак тврди да је овај догађај заслужан за то што је фашизам постао општеевропски покрет.⁵⁹ У Италији, сили победници у Првом светском рату чије су елите биле незадовољне резултатима Париске мировне конференције, фашисти су били на власти још од 1922. године. Ипак, покрет чији је предводник био Бенито Мусолини (Benito Mussolini), иако је током двадесетих година остварио успех у постепеном преузимању контроле над читавим италијанским државним апаратом, није снажније потресао међународну сцену у тој деценији.⁶⁰

Европску равнотежу снага пољуљало је приближавање фашистичког и националсоцијалистичког режима, интензивирано након италијанског колонијалистичког напада на Абисинију 1935. године. Након посете италијанског министра спољних послова Галеаца Ћана (Galeazzo Ciano) Берлину октобра 1936. године почело се говорити о двома државама као *Осовини*. Као трећи члан, Јапан је пришао *Осовини* потписивањем Антикоминтерна пакта са Немачком новембра 1936. године.⁶¹ Три силе су напредовале убрзаним корацима. Још 1935. године Сарска област плебисцитом се присајединила Немачкој, а 1936. Хитлер је ремитаризовао Рајнску област. Следећу, 1937. годину обележила је коначна италијанска анексија Абисиније и почетак новог јапанског напада на Кину.⁶² Европске силе *Осовине* помагале су фашистички покрет генерала Франка (Francisco

---

⁵⁷ Исто, стр. 318. Италија је још од 1935. године, када је започела агресију на Абисинију пасивизовала своје чланство.

⁵⁸ Brierly, James Lesley, н. д. Стр. 253.

⁵⁹ Hobsbawm, Eric, *The Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914–1919*, Abacus, London, 1995. Стр. 116.

⁶⁰ Исто, стр. 127.

⁶¹ Митровић, Андреј, *Време нетрпеливих*, стр. 326.

⁶² Hobsbawm, Eric, *The Age of Extremes*, стр. 146.

Franco) у Шпанском грађанском рату (1936-1939) до његове коначне победе. Поражену Шпанску Републику подржавао је СССР, док су Француска и Уједињено Краљевство остали неутрални.⁶³ Западноевропске парламентарне демократије препустиле су иницијативу *Осовини*.

Уследио је покушај владе Невила Чемберлена (Neville Chamberlain) да европски мир одржи стварањем *концерта 4 велике силе*, који би донео равнотежу између Велике Британије и Француске с једне, и ревизионистичких сила с друге стране. Овим чином одбијена је жеља Совјетског Савеза да се створи фронт антифашистичких држава у Европи.⁶⁴ Да би се *концерт 4 велике силе* одржао, мислили су у владама Уједињеног Краљевства и Француске, требало је одређеним уступцима задовољити Немачку и Италију. Тако је прихваћена немачка анексија Аустрије 12. марта 1938. године⁶⁵, а последњи ексер у ковчегу поретка насталог у Версају била је Минхенска конференција, где су премијери Чемберлен и Даладје (Édouard Daladier) пристали на распарчавање Чехословачке од стране Немачке, Мађарске и Пољске.⁶⁶

Година у којој је почео Други светски рат у Европи била је турбулентна и пре 1. септембра. У априлу 1939. године италијанске трупе загазиле су у Албанију. Почетком маја, пропали су преговори Совјетског Савеза и Уједињеног Краљевства, који је требало да пронађу заједничко решење за спречавање даље немачке агресије. С друге стране, Немачка и Италија склопиле су *Челични пакт* 22. маја, формализујући свој савез.⁶⁷ У августу, док је између Немачке и Пољске трајала криза око Слободног града Данцига/Гдањска, потписан је споразум о ненападању између Совјетског Савеза и Немачке, са тајним протоколом о подели интересних сфера.⁶⁸ Осигуравши се од рата са дотадашњим најангажованијим супарником, Немачка је напала Пољску првог септембарског дана. Уједињено Краљевство и Француска одустали су од политике попуштања и објавили Немачкој рат.⁶⁹

---

⁶³ Митровић, Андреј, *Време нетрпељивих*, стр. 328-329.

⁶⁴ Исто, стр. 330-331.

⁶⁵ Wiskemann, Elisabeth, н. д. Стр. 501.

⁶⁶ Watt, Donald Cameron, „Diplomatic History 1930–1939“, *The New Cambridge Modern History, vol. 12. The Shifting Balance of World Forces 1898-1945*. ed. Charles Loch Mowat, Cambridge University Press, Cambridge, 1968. стр. 722-723.

⁶⁷ Исто, стр. 729-731.

⁶⁸ Исто, стр. 732-733.

⁶⁹ Исто, стр. 734.

Након пада Пољске, Хитлер није марио за неутралност других суверених европских држава. У априлу 1940. године под Немачку окупацију су пале Данска и Норвешка, у мају су следиле Холандија и Белгија⁷⁰, да би 22. јуна Француска Трећа Република потписала предају. Пад Велике Британије под Немачку чинио се као блиска будућност док се за надмоћ у ваздуху нису изборили британски пилоти у тзв. Бици за Британију.⁷¹

Упркос поразу над Британијом, Немачка је напредовала на плану дипломатије. Тројни пакт између Немачке, Италије и Јапана успостављен је 27. септембра 1940. године.⁷² Мађарска, Словачка и Румунија придружиле су се Хитлеровој коалицији новембра исте године⁷³, а Бугарска 1. марта 1941. године.⁷⁴ Како је Италија у октобру 1940. године напала Грчку, сви суседи Југославије одредили су на којој су страни у глобалном рату.⁷⁵

Европска историја од Руске револуције до времена када се југословенска влада припремала да прикључи своју државу Тројном пакту садржала је у себи лутање друштава између сукобљених идеолошких праваца и модела уређења друштва, као и лутање држава између супротстављених принципа на којима би се засновао европски мир. Друштва је раздирала потрага за заменом либерално-капиталистичког поретка и парламентарне демократије, и комунистичка и фашистичка. Државе, у којима су владале буржоаске елите, су покушавале да се обезбеде од претње комунистичке револуције, која је могла да дође и изнутра и споља, а да у исто време задрже или прошире своје границе – у зависности да ли су биле задовољне решењима Париске мировне конференције. Како се снашла Југославија у овом дводеценијском, мучном лутању, од свог настанка до првог уништења?

Југославија – борба за опстанак

Заједничка југословенска држава, Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, која је настала прокламацијом 1. децембра 1918. године, међународно признање добила је на

---

⁷⁰ Liddel Hart, Basil, „The Second World War“, *The New Cambridge Modern History, vol. 12. The Shifting Balance of World Forces 1898-1945.* ed. Charles Loch Mowat, Cambridge University Press, Cambridge, 1968. стр. 747-750.

⁷¹ Исто, стр. 757-758.

⁷² Boog, Horst, „The Anti-Hitler Coalition“, *Germany and the Second World War, vol. 6. The Global War*, ed. Militärgeschichtliches Forschungsamt Potsdam, Clarendon Press, Oxford, 2001. Стр. 20.

⁷³ Förster, Jürgen, „Hitler’s Decision in Favour of War against the Soviet Union“, *Germany and the Second World War, vol. 4. The Attack on the Soviet Union*, ed. Militärgeschichtliches Forschungsamt Potsdam, Clarendon Press, Oxford, 1998. Стр. 46.

⁷⁴ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga*, Nolit, Beograd, 1988. Стр. 362.

⁷⁵ Исто, стр. 363.

Париској мировној конференцији у првој половини 1919. године.⁷⁶ Испуњење ратног плана Србије подударило се са тежњом великих сила да створе појас великих националних држава са парламентарно-демократским уређењем, које би служиле као „санитарни кордон“ између комунистичке Русије и потенцијално ревизионистичке Немачке.⁷⁷ Југословенска држава мењала је име: најпре у Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (1920-1929), потом у Краљевина Југославија (1929-1945).⁷⁸ И спољнополитички и унутрашњополитички фактори претили су Југославији у међуратном периоду дестабилизацијом, а чак и потпуним брисањем са мапе. У наставку ће бити приказани кључни моменти борбе Југославије за опстанак у међуратној атмосфери.

Југославија на међународној сцени

„Санитарни кордон“ између Русије и Немачке, на француску иницијативу, формализовао се 1920. и 1921. године када су Југославија, Румунија и Чехословачка системом билатералних уговора створиле Малу Антанту.⁷⁹ Поред тога што је гарантовала одржавање поретка насталог на Париској конференцији, Мала Антанта осигуравала је Југославију и од претње аустријског, мађарског, италијанског, бугарског и албанског ревизионизма и иредентизма. Румунију и Чехословачку су такође угрожавале аспирације суседа који су се сматрали оштећенима на Париској мировној конференцији.⁸⁰ Питање угрожености од Бугарске и Италије било је актуелно и 1934. године, када су 9. фебруара Југославија, Грчка, Румунија и Турска формирале Балкански пакт, који је гарантовао очување постојећих граница држава потписница.⁸¹ Рушење система успостављеног у Паризу 1918. године започело је када су југословенски краљ Александар Карађорђевић и француски министар спољних послова Луј Барту (Louis Barthou) усмрћени 9. октобра 1934. у Марсеју. Ентони Идн (Anthony Eden), који је тада вршио дужност британског министра

---

⁷⁶ Чалић, Мари-Жанин, н. д. Стр. 103.

⁷⁷ Чалић, Мари-Жанин, н. д. Стр. 103.

⁷⁸ Petranović, Branko, н. д. Стр. 16.

Да се јасност излагања не би жртвовала потпуној прецизности при именовању једне исте државе, у наставку рада ће се монархија која је постојала 1918-1945. називати *Југославија*.

⁷⁹ Wandycz, Piotr, „The Little Entente: Sixty Years Later“, *The Slavonic and East European review*, vol. 59, no. 4, 1981. Стр. 551.

⁸⁰ Исто, стр. 552.

⁸¹ „Pact of Balkan Entente, and Protocol-Annex. Signed at Athens, February 9th, 1934“, *League of Nations – Treaty Series*, 204, Стр. 155. <<http://www.worldlii.org/int/other/treaties/LNTSer/1934/204.html>> (Приступљено 9. септембра 2020. године)

спољних послова, касније је писао о Марсејском атентату као о првим пуцњевима Другог светског рата.⁸²

Иако су атентат у дело спровели бугарски и хрватски фашисти обучавани у Италији, Југославија је за време Владе Милана Стојадиновића (1935–1939) градила блиске везе са Италијом и Немачком.⁸³ Стојадиновићев наследник на месту премијера, Драгиша Цветковић (1939-1941), неискреније је наставио добре односе са силама *Осовине*, имајући на уму и англофилска осећања регента кнеза Павла Карађорђевића.⁸⁴ Ипак, након избијања Другог светског рата у Европи, Југославија је била стављена пред избор – приступити Тројном пакту или му се супротставити. Избор југословенског државног руководства озваничен је 25. марта 1941. године југословенским приступањем Тројном пакту. Овај избор је у широком и разноликом делу јавности дочекан изразито негативно и уз бурне демонстрације. Уследио је државни удар 27. марта 1941. године. На престо је устоличен малолетни краљ Петар II и формирана је Влада генерала Душана Симића. Обећање да ће Југославија у европском сукобу остати неутрална није била довољно да Хитлера одврати од напада на Југославију. Немачка војска је, без објаве рата, напала Југославију 6. априла 1941. године и убрзо је уништила.⁸⁵

Унутрашњеполитичке кризе

Хронични проблем међуратне Југославије било је национално питање. Како пише српски социолог Јово Бакић:

„Радило се најпросто о томе да је јачи такмичар, у конкретном случају Срби, тј. њихова елита, који су чинили свега 39% живља међуратне Југославије и представљали, према томе, само релативну већину, наметнуо правила игре слабијима, а да није имао снаге да их одржава на дужи рок без великих тешкоћа.“⁸⁶

---

⁸² Kovrig, Bennet, „Mediaton by Obfuscation: The Resolution of the Marseille Crisis, October 1934 to May 1935“, *The Historical Journal*, vol. 19, no. 1, 1976. Стр. 194.

⁸³ Petranović, Branko, н. д. Стр. 286.

⁸⁴ Исто, стр. 290.

⁸⁵ Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, 2, Narodna knjiga, Beograd, 1983. 668.

⁸⁶ Bakić, Jovo, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941*, Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin, Zrenjanin, 2004. Стр. 287.

Привредна неразвијеност и друге опште друштвене прилике само су додатно продубљивале међунационалне проблеме.⁸⁷ Национални партикуларизми Срба, Хрвата и Словенаца заобиђени су Видовданским уставом, донетим 28. јуна 1921. године, јер је овај предвиђао унитарно државно уређење. Устав је изгласан „тесном већином од 53%“⁸⁸, а изгласавање су бојкотовале Комунистичка партија Југославије⁸⁹ и Хрватска републиканска сељачка странка Стјепана Радића. Због овакве атмосфере доношења Устава, Мари-Жанин Чалић сматра да је оваква држава имала „опасан недостатак легитимитета“.⁹⁰ Систем успостављен 1921. године се након бројних проблема коначно урушио након што је посланик Радикалне странке Пуниша Рачић пуцао 20. јуна 1928. године у Скупштини на представнике Хрватске сељачке странке. Два посланика су на лицу места страдала, а лидер ХСС Стјепан Радић подлегао је рани у августу.⁹¹

Реакција краља Александра Карађорђевића било је увођење диктатуре 6. јануара 1929. године, која је подразумевала стављање Устава ван снаге и распуштање Скупштине. Излазак из кризе није се тражио у признавању националних партикуларизама „три племена“ (Срба, Хрвата и Словенаца), већ у негацији њихове посебности. Тако је забрањено удруживање по етничкој основи, те су промењени име државе и њена административна организација.⁹² Краљев диктаторски режим био је конзервативан, ослоњен на стару српску политичку, војну и црквену елиту. Консолидованост и снагу краљевог режима требало је да покаже *даровање* новог Устава, 3. септембра 1931. године. Октроисани устав уместо да буде инструмент ограничења краљеве свемоћи, био је инструмент који легализује краљеву свемоћ.⁹³

Као што је поменуто, краљ је октобра 1934. године убијен током посете Француској. Иако је његова смрт значила крај диктатуре, Скупштина се јануара 1935. године изјаснила за поштовање Октроисаног устава. Тек након што је Милан Стојадиновић заменио на месту

---

⁸⁷ Исто, стр. 288.

⁸⁸ Чалић, Мари-Жанин, н. д. Стр. 107.

⁸⁹ Комунистичка партија Југославије била је трећа најјача странка у Уставотворној скупштини. Ипак, пошто су буржоаске елите у њој виделе највећу претњу по свој опстанак на државној власти, она је прогоњена и, убрзо, забрањена након *Обзнане* из децембра 1920. године и Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1921. године (Чалић, Мари-Жанин, н. д. Стр. 116).

⁹⁰ Чалић, Мари-Жанин, н. д. Стр. 107.

⁹¹ Јанјатовић, Босилјка, „Стјепан Радић: прогони, суђења и убојство 1919.-1928. године“, *Radovi*, 29, 1996. Стр. 235.

⁹² Чалић, Мари-Жанин, н. д. Стр. 144-145.

⁹³ Petranović, Branko, н. д. Стр. 199-200.

премијера Богољуба Јевтића (чија је листа победила на изборима 1935. године), одустало се од политике интегралног југословенства⁹⁴ и праксе отвореног државног насиља, која је карактерисала период Шестојануарске диктатуре.⁹⁵ Стојадиновић, који је био србијански радикал, је успео да направи коалицију са словеначким клерикалцима (Словенска људска странка) и босанскохерцеговачком муслиманском елитом (Југословенска муслиманска организација). Један од главних циљева његове Владе било је решавање *хрватског питања*, у преговорима са опозиционим лидером, предводником ХСС, Владком Мачеком.⁹⁶

Влада Милана Стојадиновића пала је упркос тесној изборној победи Стојадиновићеве листе на изборима 1938. године. Кнез Павле је сматрао да је Стојадиновићев курс претесног приближавања силама *Осовине* лош и да је потребно пронаћи премијера који ће бити подобан да са Мачеком пронађе компромис. Компромисна личност био је Драгиша Цветковић, неутицајни Стојадиновићев министар, ког су подржале СЛС и ЈМО.⁹⁷ Цветковић и Мачек су дошли до споразума, који је окончао унитарност југословенске државе и предвидео формирање националне Бановине Хрватске, 26. августа 1939. године, шест дана пре почетка Другог светског рата у Европи.⁹⁸

Појединац и покрет – Љотић и *Збор*

Представљене црте из европске и југословенске међуратне политичке службе да би се спрам њих сагледало деловање појединца, Димитрија Љотића, као и деловање Југословенског народног покрета *Збор*, чији је Љотић био предводник.

Димитрије Љотић родио се у Београду, 12. августа 1891. године.⁹⁹ У Смедереву је завршио основну школу.¹⁰⁰ Његов отац Владимир Љотић, који је био истакнути члан Народне радикалне странке, постао је конзул Краљевине Србије у Солуну. Због овога је Димитрије Љотић у овом граду завршио Српску гимназију, са непуних 16 година.¹⁰¹ Након

---

⁹⁴ О интегралном југословенству, идеолошкој позицији која подразумева да су Срби, Хрвати и Словенци једна, интегрална, југословенска нација више у Вакић, Јово, н. д. Стр. 409-433. и Драгосављевић, Василије, н. д.

⁹⁵ Petranović, Branko, н. д. Стр. 211.

⁹⁶ Исто, стр. 266.

⁹⁷ Исто, стр. 290-291.

⁹⁸ Gligoriјевић, Branislav, „Unutrašnje (administrativne) granice Jugosavije između dva svetska rata 1918–1941.“, *Istorija XX veka*, 1–2, 1992. Стр. 33.

⁹⁹ Стефановић, Младен, н. д. Стр. 16.

¹⁰⁰ Драгосављевић, Василије, н. д. Стр. 631.

¹⁰¹ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Димитрије В. *СД. Књ. 11*, стр. 8.

што му је отац повучен из службе, Љотић се враћа у Србију и у Београду отпочиње студије права, које завршава невољно и уз притисак оца. Током студија Љотић је потпао под Толстојев (Толстой, Лев Николаевич) политички утицај, био је трезвењак, апстинент и вегетаријанац, а мислио је и да одбије војну службу због приговора савести.¹⁰²

У Првом балканском рату, Љотић је био позадински добровољни болничар. У Другом балканском рату, како су му попуштала толстојевска мирољубива схватања, пријавио се санитетском одељењу Врховне команде и био је постављен за пољског војног болничара у одељењима за колеричне.¹⁰³ Кратак период између Букурештанског мира и Сарајевског атентата Љотић је провео у Паризу, где је покушао да се квалификује за студента агрономије. У француском главном граду он пада под утицај идеја Француске акције, о чему ће нарочито бити речи у одељку *Француска револуција*.¹⁰⁴ Током Првог светског рата Љотић је учествовао у војним операцијама српске војске и повлачењу преко Албаније као члан Петог пука Дринске дивизије.¹⁰⁵ Љотић у аутобиографском спису *Из мога живота* пише о сценама из Првог светског рата:

„... да покажем како је одмах у почетку моје војске, војска на мене деловала: да одбацам последње остатке Толстојевог схватања Хришћанства с једне и да схватим механизам како настаје ауторитет међу људима, како се људи могу водити с друге стране.“¹⁰⁶

Љотић је после рата још две године провео као војник, и то као управник железничке станице у Бакру, на самој граници са Слободним градом Ријеком.¹⁰⁷ Тада је учествовао у гушењу штрајка железничара, који су предводили комунисти.¹⁰⁸

Југословенско уједињење Љотић је дочекао са одушевљењем.¹⁰⁹ У време док је Видовдански устав био на снази, он се политиком бавио на локалном, смедеревском нивоу као члан Народне радикалне странке. Након увођења Шестојануарске диктатуре, Љотић је

---

¹⁰² Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, књ. 11*, стр. 8.

¹⁰³ Исто, стр. 10.

¹⁰⁴ Исто, стр. 13.

¹⁰⁵ Драгосављевић, Василије, н. д. 632.

¹⁰⁶ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, књ. 11*, стр. 17.

¹⁰⁷ Исто, стр. 17.

¹⁰⁸ Драгосављевић, Василије, н. д. Стр. 632.

¹⁰⁹ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, књ. 11*, стр. 34-35.

поздравио овај краљев чин.¹¹⁰ Љотић је био краљев даљи рођак, а његова породица је још од Првог српског устанка имала готово клијентски однос према породици Карађорђевић.¹¹¹ Путем још једне везе, овај пут кумске са Богољубом Јевтићем¹¹², Љотић је постао у фебруару 1931. министар правде у Влади генерала Петра Живковића.¹¹³ Нови министар правде био је противник обнове парламентаризма и чак је предао краљу свој нацрт уставне реформе, који је предвиђао уставну, „недемократску и непарламентарну“ монархију организовану по сталежима.¹¹⁴ Недуго након што је краљ одбио овај предлог, изнет симболично на Видовдан, Љотић је поднео оставку и престао је да буде министар дан пред објављивање октроисаног Септембарског устава.

Љотић је наставио да се бави политиком кроз неформалне састанке антидемократски оријентисаних личности. Ова група активирала се фебруара 1934. године када је основан лист *Отаџбина*, која је требало да служи као средство за пропагирање идеја Димитрија Љотића и његових сарадника.¹¹⁵ Непосредно пред убиство краља Александра, почела је фузија фашистички оријентисаних покрета Југословенска акција, Здружења борцев Југославије *Бој* и Љотићеве групе.¹¹⁶ Пометња у држави и друштву коју је изазвао Марсејски атентат убрзао је фузију три групе у Југословенски народни покрет *Збор*, 6. јануара 1935. године.¹¹⁷ Љотић је био председник *Збора*, који је био интегралнојугословенски оријентисан и инспирисан европским фашизмом.¹¹⁸ По статуту *Збора*, председник је био извршна власт покрета са широким овлашћењима и контролом над осталим члановима.¹¹⁹

---

¹¹⁰ Драгосављевић, Василије, н. д. Стр. 633.

¹¹¹ Драгосављевић, Василије, н. д. Стр. 631.

¹¹² Парезанин, Ратко, н. д. Стр. 285.

¹¹³ Драгосављевић, Василије, н. д. Стр. 633.

¹¹⁴ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, књ. 11*, стр. 67.

¹¹⁵ Драгосављевић, Василије, н. д. Стр. 634.

¹¹⁶ Глигоријевић, Бранислав, „Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом *Збору*“, *Историјски гласник*, 4, 1965. Стр. 69. О доктрини и пракси Југословенске акције и *Боја* такође видети у овом чланку.

¹¹⁷ Исто, стр. 69.

¹¹⁸ Стефановић, Младен, н. д. Стр. 25. О идеологији *Збора* више у Стефановићевој монографији на страницама 29-35. О Љотићевим идеолошким погледима, који су одређивали и идеологију *Збора*, биће речи кроз читав овај рад.

¹¹⁹ Стефановић, Младен, н. д. Стр. 36.

Масовна подршка *Збору* је изостала.¹²⁰ Љотићев покрет на изборима 5. маја 1935. године освојио је 0,84% гласова и ниједан мандат.¹²¹ Неуспех је поновљен и на изборима 11. децембра 1938. године, када је листа *Збора* освојила тек нешто преко 1% гласова и ниједан мандат.¹²² Већина гласова за *Збор* потицало је из Љотићевог краја, тј. из Подунавског, Јасеничког и Пожаревачког среза.¹²³ Између избора, Љотић је агитовао против владе Милана Стојадиновића. С једне стране, Љотић је држао говоре у којима је подбуњивао слушаоце против Стојадиновића, док је с друге стране 1937. забрањено издавање листа *Отаџбина*. Поред тога, у предизборној атмосфери је извршено хапшење Љотића и још 32 његових присталица 26. октобра 1938. године.¹²⁴ У затвору је настао Љотићев аутобиографски спис *Из мога живота*.¹²⁵

За време Цветковићеве владе, Љотић је усмерио своју агитацију против споразума са Мачеком. Упркос Љотићевим блиским везама са министром војним, генералом Миланом Недићем, *Збор* је као организација забрањен након што су његови припадници 23. октобра 1940. године оружаном нападом студенте-комунисте на Техничком факултету.¹²⁶

Љотић је на југословенско приступање Тројном пакту гледао позитивно, а догађаје од 27. марта је осуђивао.¹²⁷ За време немачког напада на Југославију, Љотић је био резервни потпуковник. Након капитулације војске, он се повукао у Смедерево.¹²⁸ Током окупације Југославије 1941-1945. био је један од најистакнутијих припадника србијанске колаборације. Љотић је пред крај рата покушавао да у Словенији уједини остатке колаборационистичких формација у јединствени антикомунистички фронт. На путу за Ајдовшчину 23. априла 1945. године, где је требало да се сусретне са епископом Николајем Велимировићем, доживео је саобраћајну несрећу и погинуо.¹²⁹ Његов малобројни, али

---

¹²⁰ Глигоријевић нуди одговоре на питање неуспеха на страни 82. свог наведеног чланка.

¹²¹ Стефановић, Младен, н. д. Стр. 44.

¹²² Стефановић, Младен, н. д. Стр. 47.

¹²³ Исто, стр. 47.

¹²⁴ Исто, стр. 53.

¹²⁵ Драгосављевић, Василије, н. д. Стр. 635.

¹²⁶ Стефановић, Младен, н. д. Стр. 81-84.

¹²⁷ Исто, стр. 103.

¹²⁸ Стефановић, Младен, н. д. Стр. 635.

¹²⁹ Драгосављевић, Василије, н. д. Стр. 637.

верни круг следбеника наставио је да делује у емиграцији, ширећи Љотићеве идеје и апологију за његова дела.¹³⁰

Европа – целина и скуп

Чланак у коме пише о европској будућности, Љотић започиње препричавањем једне италијанске карикатуре:

„[М]лада жена седи поред старијег господина и решавајући проблем укрштених речи, пита овога: 'Реци ми реч од шест слова која значи лудницу.'

А господин одговара:

'Европа.'¹³¹

Ово поглавље представљаће покушај да се реконструише појам Европе, те „луднице“, у делима Димитрија Љотића. Које су, по њему, спољне границе Европе? Како се Европа унутар себе дели? Како Љотић гледа на појам Балкана? Када буде скицирана Европа из Љотићевих дела, она ће бити упоређена са главним трендовима у поимању Европе током међуратног периода, како у Европи, тако и у Југославији. Биће анализиран Љотићев однос према појмовима Европе и њених елемената, које нуде његови претходници.

Европа – динамично кретање једног имена

Започети поглавље које за циљ има објашњење неког појма не би било лако без етимологије. Савремене енциклопедије не слажу се око порекла речи *Европа*. Старије објашњење, које је по ауторима *Enciclopedia Italiana* распрострањено, али напуштено¹³², понуђено је у *Великој совјетској енциклопедији*. По њему је грчка реч *Ευρώπη* (Εὐρώπη), име митске кћери феникијског краља Агенора, изведена од семитске речи *ереб*, која значи

---

¹³⁰ Стефановић, Младен, н. д. Стр. 158.

¹³¹ Д. Љотић, „Сутрашња Европа“, *Отаџбина*, бр. 111, 26. априла 1936. према Љотић, Д. *СД. Књ.* 3, стр. 157.

¹³² *Enciclopedia Italiana. XIV Eno-Feo*, ed. Domenico Bartolini, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1951. Стр. 581.

запад¹³³, али и *вече, мрачан*.¹³⁴ Изведено из овако прочитане речи *ερεβ*, значење речи *Европа* отприлике би било „земља где Сунце залази“.

Постоји и друга теорија о пореклу речи која нам је у центру пажње. Наиме, неки сматрају да је реч Европа сложеница старогрчких речи *ευρύς* (εὐρύς – далек, широк) и *ὄψ* (ὄψ – очи, лице).¹³⁵ Неки аутори нуде тумачење да је сложеница *Ευρόρῆ* испрва означавала пределе средње Хеладе, Македоније и Тракије¹³⁶ – пространо копно, насупрот разуђеној и мору окренутој географији остатка хеленског света. Овом тумачењу приклонили су се и аутори *Британике*, напоменувши битну чињеницу да је Европа једини континент који је именован од стране својих становника, што показује постојање представе о различитости у односу на другог, било да он долазио с оне стране Егејског, било Критског мора.¹³⁷

О двема главним теоријама о пореклу речи Европа, као и о низу других могућности, дебатују бројни ауторитети из области класичних наука.¹³⁸ Етимологију прилажемо управо да бисмо указали да је од свог искона појам *Европа* био употребљиван од стране, најшире схваћено, Европљана, не би ли се омеђио један свет који је другачији (често и бољи) од свог окружења. Ипак, оно што је означено именом *Европа* мењало се током векова, и територијално и садржински. И географски покушаји омеђивања Европе су, показује историја географије, били под утицајем времена и идеолошких претпоставки аутора.¹³⁹

Кроз векове европско саморазумевање задржало је карактеристику одређивања границе између сопства и другог. Опозицију Грци–Персијанци миленијум касније наследила је опозиција хришћани–муслимани.¹⁴⁰ У новом веку, када је постепено појам Европе надјачао појам хришћанског света, поставило се питање источне границе Европе, и

---

¹³³ *Большая советская энциклопедия. 9 Евклид – Ибсен*, 3. издание, гл. редактор Александр М. Прохоров, Советская энциклопедия, Москва, 1972. Стр. 15.

¹³⁴ Шмале, Волфганг, *Историја европске идеје*, Clío, Београд, 2003. Стр. 15.

¹³⁵ Frisk, Hjalmar, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch. Band I A–Ko*, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1960. Стр. 592-593.

¹³⁶ Шмале, Волфганг, н.д. Стр. 15.

¹³⁷ *The New Encyclopædia Britannica. Macropædia 6 Earth–Everglades*, Encyclopædia Britannica, Chicago, 1977. Стр. 1033.

¹³⁸ Више у Шмале, Волфганг, н. д. Стр. 14-15.

Живанчевић–Секеруш, Ивана, *Како (о)писати различитост? Слика другог у српској књижевности*, Филозофски факултет, Нови Сад, 2009. Стр. 27-28.

¹³⁹ Шмале, Волфганг, н. д. Стр. 7-8.

¹⁴⁰ Исто, стр. 36-37.

треба ли Русију урачунати у Европу? Одговор је увек зависио од идеолошких гледишта аутора. Због тога ће се у овом поглављу посебно пропитати Љотићев однос према припадности Русије Европи.

Прихватимо тезу да појам *Европа* није стабилан, независан појам, него да зависи од односа моћи и историјског контекста. Појам Европе не може се разумети изоловано, већ у зависности од националне перспективе из које се посматра, те у међуодносу са појмом о појединачној нацији¹⁴¹, што би у Љотићевом случају биле српска и југословенска. Такође, како неки аутори сматрају да је име *Европа* добило на популарности због секуларизације и бега од употребе израза *хришћански свет*¹⁴², размотрићемо и да ли је Љотићева приврженост хришћанству узела учешћа у формирању његових политичко-географских појмова.

Приближавања и поделе

У доба империја сазрео је у Европи интернационализам, али и партикуларни национализми. Пројекте за европску интеграцију нудили су бројни буржоаски интелектуалци, али и радничка Интернационала. Вреди поменути да су прве иницијативе за европску интеграцију носили елементи друштва невезани за државне институције, интелектуалци, радници и цивилни сектор. Тек након Првог светског рата, који међу своје последице убраја и раст удела државе у привредном и друштвеном животу, националне владе постале су активан чинилац у одлучивању о даљим корацима приближавања унутар Европе.¹⁴³ Најважнији представник грађанске иницијативе за уједињење Европе између два светска рата био је Рихард Николаус Еициро, гроф Куденхове-Калерги (Richard Nikolaus Eijiro Coudenhove-Kalergi). Он је између два рата инспирисао паневропски покрет својом књигом *Pan-Europa*, у којој се залаже за заједничку европску политичку и привредну управу: „Zusammenschluß Europas zu einem politisch-wirtschaftlichen Zweckverband.“¹⁴⁴ На

---

¹⁴¹ af Malmberg, Mikael, Stråth, Bo, "Introduction: The National Meanings of Europe", у *The Meaning of Europe. Variety and Contention within and among Nations*, eds. Mikael Af Malmberg and Bo Stråth, Berg, Oxford, 2002. Стр. 4.

¹⁴² Delanty, Gerard, *Inventing Europe. Idea, Identity, Reality*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 1995. Стр. 68.

¹⁴³ Шмале, Волфганг, н. д. Стр. 110-111.

¹⁴⁴ Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus, *Pan-Europa*, Pan-Europa Verlag, Wien, 1923. (фототипско издање са предговором Ота фон Хабзбурга из 1982. године), стр. XI

плану међународне политике, као кључан фактор посматрани су француско-немачки односи, који су отоплили на иницијативу премијера Аристида Бријана (Aristide Briand) и министра спољних послова Густава Штреземана (Gustav Stresemann). Они су на европске интеграције гледали прагматично, видевши у њима начин да се преброди привредна криза и очува мир.¹⁴⁵

Наличје пројеката који су потицали из либералних парламентарних демократија чинили су неугашени национални егоизми водећих личности интеграционих процеса, националистичка опозиција, те искључивање Совјетског савеза из пројеката европских интеграција. Идеја националистичке опозиције свој крајњи облик добила је у националсоцијалистичком одбијању идеје о јединственој Европи и инсистирању на одлучујућем значају карактера нације, који одређује степен учешћа у европској историји.¹⁴⁶

Италијански фашисти су почели да предлажу своју верзију *новог европског поретка* тек након 1929. године, када се фашистички режим коначно учврстио Латеранским уговорима којима су уређени односи са католичком црквом. Симултано је расла популарност националсоцијалиста у Немачкој, којима Италијани нису желели да предају место на челу европске деснице, те су почели да се баве замишљањем преуређења Европе.¹⁴⁷ Новембра 1932. године, поводом десетогодишњице фашистичког преузимања власти, организована је конференција у Риму, чија је тема била управо Европа. Италијански представници су пропагирали позваност Италије да буде водила преуређењу Европе по узору на Римско царство. Аргумент је било то што су Италијани „створили и обновили европску цивилизацију“ три пута (путем Римског царства, католичке цркве и ренесансе), те да ће фашизмом да је спасу.¹⁴⁸ Али, чули су се и дисонантни тонови. На конференцији је говорник у име NSDAP¹⁴⁹, која у том тренутку граби ка власти, био њен главни идеолог Алфред Розенберг (Alfred Rosenberg). Он се успротивио идеји римске обнове и понудио

---

¹⁴⁵ Шмале, Волфганг, н. д. Стр. 111-113.

¹⁴⁶ Шмале, Волфганг, н. д. Стр. 121.

¹⁴⁷ Fioravanzo, Monica, „Italian Fascism from a Transnational Perspective. The Debate on the New European Order (1930-1945)“, *Fascism without Borders. Transnational Connections and Cooperation between Movements and Regimes in Europe from 1918 to 1945*, eds. Arnd Bauerkämper, Grzegorz Rossoliński-Liebe, Berghahn Books, New York, Oxford, 2017. Стр. 243-244.

¹⁴⁸ Исто, стр. 246.

¹⁴⁹ Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei, немачки за Националсоцијалистичка немачка радничка партија, нацистичка партија Адолфа Хитлера

хијерархију европских народа засновану на квалитету „крви“, по којој би Немци били на врху.¹⁵⁰

Међутим, како је блискост између режима у Риму и Берлину расла, од 1936. године, када је 25. октобра озваничена *Осовина* Рим-Берлин, може се пратити како италијански фашисти све више замишљају Европу као простор који треба да деле са Немцима. Лидери две државе и две *револуције*, Бенито Мусолини и Адолф Хитлер, проглашавани су за „највеће Европљане, [...] који ће спасити западну цивилизацију пропасти“.¹⁵¹ Овај став биће на снази и пред Други светски рат, када су фашисти писали да две *револуционарне* државе треба своје вредности да прошире другима, јер су се либерални системи Француске и Уједињеног Краљевства показали као неуспешни.¹⁵²

Као што је поменуто, нацисти су одбацили идеју сједињене Европе. Но, реч *Europa* за њих добија на значају 1936. године, када је установљена *Осовина* Рим-Берлин, потписан Анти-коминтерна пакт са Јапаном и када је започео Шпански грађански рат.¹⁵³ Хитлер, на срећу историчара, јасно говори о границама онога што сматра Европом. Због важности за нашу тему нудимо превод његовог обраћања Рајхстагу децембра 1941. године: „Не постоји географска дефиниција нашег континента, већ само она народна и културна. Није Урал граница овог континента, него она линија која дели западни поглед на живот од источног.“¹⁵⁴ Иако Хитлер изговара ове речи након периода у који је смештена наша тема, његова изјава је меродавна јер он свој став о Европи није мењао још од времена када је писао *Моју борбу*.¹⁵⁵ По Хитлеру је Европа расна заједница народа у којој Немци треба да доминирају, а која не укључује Словене с оне стране источне границе коју Немци тек треба

---

¹⁵⁰ Fioravanzo, Monica, н. д. Стр. 246.

¹⁵¹ Fioravanzo, Monica, н. д. Стр. 249.

¹⁵² Исто, стр. 251.

¹⁵³ Dafinger, Johannes, „The Nazi “New Europe”. Transnational Concepts of a Fascist and Völkisch Order for the Continent“, *Fascism without Borders. Transnational Connections and Cooperation between Movements and Regimes in Europe from 1918 to 1945*, eds. Arnd Bauerkämper, Grzegorz Rossoliński-Liebe, Berghahn Books, New York, Oxford, 2017. Стр. 267.

¹⁵⁴ „Es gibt keine geographische Definition unseres Kontinents, sondern nur eine volkliche und kulturelle. Nicht der Ural ist die Grenze dieses Kontinents, sondern jene Linie, die das Lebensbild des Westens von dem des Ostens trennt.“ Reichstagsprotokolle, 1939. 42/1. 7. Sitzung, Donnerstag den 11. Dezember 1941. Стр. 94-95. <https://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00095.html> и <https://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00096.html> (Приступљено 27. јула 2020. године)

¹⁵⁵ Dafinger, Johannes, н. д. Стр. 268.

да исцртају.¹⁵⁶ Места у нацистичкој *Новој Европи* није било за народе који насељавају *Lebensraum*, који је, по нацистима, немачки животни простор у источним пределима Европе.¹⁵⁷

Одломак Хитлеровог говора пред Рајхстагом уводи као тему међуоднос појма *Запада* и *Европе*. Како ћемо анализирати и појам *Запада* код Љотића, вреди напоменути да је у међуратном периоду често појмом *Европа* означаван збир националних држава, док је за потребе бројних расправа о култури и цивилизацији чешће коришћен израз *Запад* (*Abendland, Occident, West*).¹⁵⁸ Један од најутицајнијих британских историчара међуратног периода, Арнолд Тојнби (*Arnold Toynbee*), сматрао је да реч *Европа* ствара заблуду, јер је вештачки спајала различите цивилизације Запада и православног Истока.¹⁵⁹ Поред тога, Тојнби је веровао да ће се људи свих конфесија и порекла прихвативши домете Западне цивилизације као своје стопити у једну, светску цивилизацију засновану на Западној. Неки, попут лидера лабуриста Ремзија Мекдоналда (*Ramsay MacDonald*), се нису слагали. Они су веровали да се цивилизација не може пресадити.¹⁶⁰ Постојали су и заговорници тезе да је Запад, поставивши се као експлоататор према Истоку, успео да пресади само рђаве стране своје цивилизације.¹⁶¹

Извор инспирације многим био је Освалд Шпенглер (*Oswald Spengler*), који у *Пронасти Запада* (*Der Untergang des Abendlandes*) пише: „Исток и Запад су појмови праве историјске садржине. *Европа* је празан звук.“¹⁶² По Шпенглеру, границе европске културе су Висла и Јадран на истоку, а, занимљиво, Гвадалкивир на западу.¹⁶³ Унутар те културе, људи проналазе своју домовину, којој Шпенглер даје на посебном значају рекавши да је

---

¹⁵⁶ Исто, стр. 269.

¹⁵⁷ Исто, стр. 270.

¹⁵⁸ Шмале, Волфганг, н. д. Стр. 124-125.

¹⁵⁹ Bonnet, Alastair, *The Idea of the West. Culture, Politics and History*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004. Стр. 32-33.

¹⁶⁰ Исто, стр. 28-29.

¹⁶¹ Берђајев, Николај, *Судбина човека у савременом свету. Разумевање нашег времена*, Логос, Београд, 2006. Стр. 75-76.

¹⁶² Шпенглер, Освалд, *Пронаст Запада*, Геца Кон, Београд, 1936. Стр. 51.

¹⁶³ Исто, стр. 52. На реци Гвадалкивир налазе се градови Кордоба и Севиља, које су од Алмохадског халифата у првој половини тринаестог века освојили Кастиљанци. Јужно од Гвадалкивира емират Гранада одржао се до 1492. године. Шпенглер, поставивши Гвадалкивир за југозападну границу Европе, а не Гибралтарски мореуз, чини се да посматра вишевековну арапску владавину југом Андалузије (711–1248/1492) као одлучујући утицај на њену културу.

домовина (Heimat) „дубока реч која добија смисао чим барбар постане културан човек, а која смисао губи чим цивилизован човек прими оно *ubi bene, ibi patria*.“¹⁶⁴ Шпенглерово дело утицало је на узлет популарности речи *Abendland*¹⁶⁵ у међуратној Немачкој.¹⁶⁶ Израз су испрва пригрлили немачки католици, који су му приписали позитивно значење и користили га у својој дебати са либералима, позивајући на обнову вредности од пре Француске револуције.¹⁶⁷ Ипак, приметно је повлачење термина *Abendland* пред термином *Mitteleuropa* током тридесетих година XX века, како је припадност немачке културе Западу постала мање битна тема од позиције Немачке као политичке и економске силе у Европи.¹⁶⁸ Националсоцијалисти су временом појам *Abendland* утопили у свој појам *Reich* – Запад је постао синоним оног што треба да буде Треће немачко царство.¹⁶⁹

Почетком тридесетих година XX века, у деценији у којој Љотић пише своја дела, пропали су и либерални (буржоаски) и социјалистички (совјетски) модел интегрисања Европе. Није настала „Паневропа“, нити је Совјетски Савез апсорбовао кроз рат и револуцију остале европске државе. Но, како наведене идеје нису оставиле Љотића равнодушним, остаје отворено питање његовог погледа на европске интеграције, интернационализам и *Европу нација*.

Љотићеве Европе

Спољне границе

Већ смо напоменули да је реч *Европа* мењала своје значење кроз историју, али треба имати у виду да та реч може имати различита значења у делима једног истог аутора. Такав случај је и са делима Димитрија Љотића, који користи реч *Европа* да означи неколико различитих ствари. Када говори о Европи, Љотић у готово свим случајевима мисли на читав континент. Из његових чланака имплицитно се закључује да су Северни ледени океан, Атлантски океан и Средоземно море границе Европе. Но, која је источна граница, око које су постојала вишевековна неслагања? Да ли СССР спада у Европу? Љотић на то питање

---

¹⁶⁴ Spengler, Oswald, *Der Untergang des Abendlandes*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1997. Стр. 46.

¹⁶⁵ Буквални превод на српски речи *Abendland* био би „Земља сутона“ или, опет, „Земља где Сунце залази“. У питању је немачки калк речи *Европа*, где је прихваћена семитска верзија порекла имена.

¹⁶⁶ Conze, Vanessa, *Das Europa der Deutschen. Ideen von Europa in Deutschland zwischen Reichstradition und Westorientierung (1920-1970)*, R. Oldenbourg Verlag, München, Стр. 27-28.

¹⁶⁷ Conze, Vanessa, н. д. Стр. 29.

¹⁶⁸ Исто, стр. 46.

¹⁶⁹ Исто, стр. 51. и 56.

даје експлицитно потврдан одговор. На североистоку, Љотић убраја СССР у Европу, и то као једну од њених сила.¹⁷⁰ Најексплицитније то чини када пита: „Зар ово што сад [Совјети] раде у спољној политици не води револуцији и увођењу комунизма у остале делове Европе?“¹⁷¹ Из овако постављеног питања, јасно је да СССР мора у Љотићевом поимању да буде део Европе, да би ширио револуцију у „остале“ њене делове. О СССР и „осталим“ државама Европе Љотић такође пише и у поглављу о марксизму у аутобиографском спису *Из мога живота*.¹⁷² Љотић, за разлику од нациста¹⁷³ и италијанских фашиста¹⁷⁴, не сматра Совјетски Савез за азијатски. То он не чини из два разлога: због тога што је сматрао болшевизам изданком европске, материјалистичке филозофије и због тога што је Русе, као и све Словене, сматрао Европљанима и није на њих гледао као на нижу расу.

Југоисточна граница Европе је мање јасна. За Љотића су Турци „Азијати, и као такви лукави,¹⁷⁵ али се чини да тиме не убраја читаву територију Републике Турске у Азију. На једном месту, Љотић сматра Турску земљом југоисточне Европе¹⁷⁶, али када говори о наводном совјетском плану за освајање Турске, он Тракију са Цариградом (sic!) убраја у Европу, а област Анадолије, источно од мореуза, у Азију.¹⁷⁷ На основу садржаја наведених чланака сматрамо да је Љотић сматрао Турску у исто време и европском и азијском земљом. Европском, када је требало говорити о балканској и европској међународној политици и о Истанбулу и његовом залеђу. Азијском, због тога што је приписивао Турцима као народу одређене особине због тога што потичу са азијског континента, и због тога што је на другим местима назвао Европу хришћанском¹⁷⁸, што се ни у ком случају не би односило на Турску.

---

¹⁷⁰ Д. Љотић, без наслова, *Билтен*, бр. 5, 1939. стр 5. према Љотић, Д. *СД, књ. 7*, Стр. 10.

¹⁷¹ Д. Љотић, „Ми и Совјетија“, *Билтен*, бр. 29, 24. септембар 1939. стр 17–20. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 22.

¹⁷² Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, књ. 11*, стр. 115.

¹⁷³ Reichstagsprotokolle, 1939. 42/1. 7. Sitzung, Donnerstag den 11. Dezember 1941. Стр. 95. <https://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00096.html> (Приступљено 27. јула 2020. године)

¹⁷⁴ Шмале, Волфганг, н.д. Стр. 123-124.

¹⁷⁵ Д. Љотић, „Турска“, *Билтен*, бр. 53, 22. август 1940. стр. 4–6. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 117.

¹⁷⁶ Д. Љотић, „Италија“, *Билтен*, бр. 29, 24. септембар 1939. стр. 9-12. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 19.

¹⁷⁷ Д. Љотић, „Блиски циљеви совјетске европске политике“, *Билтен*, бр. 54, 5. септембар 1940. стр. 1–4. према Љотић, Д. *СД, Књ. 9*, стр. 139.

¹⁷⁸ Д. Љотић, „Општи поглед на рат“, *Билтен*, бр. 39, 21. фебруар 1940. стр. 1-4. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 147.

Идеалистичка и материјалистичка Европа

Када су оцртане спољне границе Европе, биће приказано како је Љотић делио Европу на саставне делове. Приметно је неколико подела. Прва пажње вредна је идеолошка подела, у Љотићевим делима најприметнија. Друга подела је расна. Напоследку, за разлику од наведених критеријума поделе, трећи начин на који Љотић дели Европу динамично еволуира, условљен спољнополитичким догађајима. У питању је подела Европе на регије, на Запад и Исток, те његово променљиво поимање улоге и места Балкана унутар Европе.

Постоје два нивоа идеолошке поделе Европе код Љотића. На првом нивоу, он разликује идеалистичку и материјалистичку Европу.¹⁷⁹ Други ниво је подела материјалистичке Европе на либерално-демократску и комунистичку. Поделу на идеалистичку и материјалистичку Европу Љотић експлицира у тексту *Да ли смо фашисти?* у коме се труди да објасни због чега *Збор* није фашистички покрет. Он пише:

„И ми, као и они (нацисти и фашисти, прим. аут.), поникли смо из идеалистичког погледа на свет, а не из материјалистичког. И ми, као и они, због тога смо противници индивидуализма, који узима јединку за полазну тачку у друштву. И ми, као и они, налазимо да су материјалистички и индивидуалистички став довели до демократије, капитализма. И ми, као и они сматрамо да органско гледање на свет и друштво мора да спречи одржавање капиталистичког и демократског поретка, јер овај фатално води у комунизам. И ми, као и они, сматрамо да се то мора извршити револуцијом, јер „нормални развој ситуације” води у комунизам.“¹⁸⁰

Љотић се дакле, приклања идеализму, метафизичкој позицији која посматра идеје и духовно као основу свему, па и друштвеном уређењу. Идеализму супротстављени материјализам, који основу види у материји, он одбацује. Треба се задржати на наведеном цитату. Крајем осамнаестог века немачка филозофија постаје најутуцајнија у Европи.¹⁸¹ Представници немачке деветанестовековне филозофије наследили су из периода просветитељства рационалистичку епистемолошку позицију, то јест сматрали су разум за

¹⁷⁹ Д. Љотић, „Стара песма“, *Отаџбина*, бр. 13, 20. мај 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 85.

¹⁸⁰ Д. Љотић, „Да ли смо фашисти?“, *Отаџбина*, бр. 138, 5. новембар 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 51.

¹⁸¹ О друштвеним и интелектуалним предусловима више у Pinkard, Terry, *German Philosophy 1760-1860. The Legacy of Idealism*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2002. Стр. 1-15 и Лукач, Ђерџ, н. д. Стр. 35-78.

извор сазнања. Међу тим филозофима чија је епистемолошка позиција била рационалистичка, две главне гране поделиле су се према метафизичкој позицији на идеалистичку и материјалистичку. У идеалисте историја филозофије убраја најпре Канта (Immanuel Kant), Хегела (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) и Фихтеа (Johann Gottlieb Fichte), а у материјалисте Маркса (Karl Marx), Енгелса (Friedrich Engels) и Фојербаха (Ludwig Feuerbach).¹⁸² Бољшевици су недвосмислено били следбеници материјалистичког погледа Маркса и Енгелса, али утицај класика марксизма на уређење западноевропских парламентарних демократија био је неосетан. Генеа идеја које су утицале на уређење Уједињеног Краљевства и Треће Републике толико је сложена да је Љотићева дисквалификација тих држава као *материјалистичких* у најмању руку редуccionистичка, ако не и демагошка.

Ако се осврнемо на филозофске претече Мусолинијевог фашизма, као што су Жорж Сорел (Georges Sorel) или Анри Бергсон (Henri Bergson)¹⁸³, или Хитлерове претече попут Фридриха Ничеа (Friedrich Nietzsche) и Освалда Шпенглера, приметимо да су то мислиоци који су критиковали и материјализам и идеализам.¹⁸⁴ Мађарски филозоф марксистичке провенијенције Ђерђ Лукач (György Lukács) Бергсона и Ничеа сматра најутуцајнијим антирационалистима, мислиоцима који су порицали првенство разуму. Француски филозоф у својим делима не обелодањује своју политичку позицију. Но, говорећи против објективности и донетима разума, он имплицитно проглашава капиталистичку демократију мртвом. Рационалном сагледавању света он супротставља интуицију и митску свест, којима даје предност.¹⁸⁵ Бергсонову идеју о статичном (мртвом) и динамичном преузеће Мусолини за своју борбу против парламентарне демократије.¹⁸⁶ С

---

¹⁸² Salomon, Robert C, Higgins, Kathleen M. „Introduction“, *Routledge History of Philosophy, vol. 6, The Age of German Idealism*, eds. Kathleen M. Higgins, Robert C. Salomon, Routledge, London, New York, 1993. Стр. 3-4.
Miller, James, *History and Human Existence, from Marx to Merleau-Ponty*, University of California Press, Berkeley, 1979. Стр. 92.

¹⁸³ Nolte, Ernst, „Marx und Nietzsche im Sozialismus des jungen Mussolini“, *Historische Zeitschrift*, 191:1, 1960. Стр. 258.

¹⁸⁴ Лукач, Ђерђ, н. д. Стр. 32.

Популарније о Ничеу као претечи фашизма Лукач пише у Лукач, Georg, *Niče i fašizam*, Kultura, Beograd, 1956. О Ничеовом утицају на националсоцијализам такође код Staub, Ervin, *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and Other Group Violence*, Cambridge University Press, New York, 1989. Стр. 111-113.

¹⁸⁵ Лукач, Ђерђ, н. д. Стр. 27-29.

¹⁸⁶ Politzer, Georges, „After the Death of M. Bergson, La Pensée Libre, no. 1 February 1941.“ у *Ecrits I; La Philosophie et les Mythes*, ed. Jacques Debouzy. Éditions Sociales, Paris, 1969, превод на енглески Мича Абидора

немачке стране, за Лукача је Ниче „оснивач ирационализма империјалистичког периода“. Немачки класични филолог и филозоф такође прихвата мит, одбацујући историју. У младости, он слави пад Париске комуне антисемитском, шовинистичком и антисоцијалистичком реториком.¹⁸⁷ Непријатељи су означени. Крајем седамдесетих година XIX века Ничеови ставови према јункерско-буржоаској демократији ће се побољшати, и он ће тада бити заговорник еволуционизма и Волтера (Voltaire), а и даље жестоки противник револуције и Русоа (Jean-Jacques Rousseau).¹⁸⁸ У последњој деценији свог живота у којој је био радно способан, осамдесетих година XIX века, Ниче се отклања од симпатија за демократију, а као најнегативнију појаву посматра „социјалистички олош“.¹⁸⁹ У материјалу за *Вољу за моћ*, он антиципира:

„Искварени владајући сталежи изобличили су слику владоца. Држава која суди је кукавичлук јер недостаје велики човек који може служити као мера. Најзад, несигурност постаје тако велика да људи пред сваком снагом воље која заповеда падају ничице.“¹⁹⁰

Новом владоцу, великом човеку, све је дозвољено. Он треба да предводи обнову варварства не би ли се човечанство спасило: „Племените расе су оне које су појам варварин оставиле за собом као траг свуда где су ишле; чак и њихова највиша култура одаје свест и понос о томе.“¹⁹¹ Без начињања расправе о Ничеовом појму натчовека, укратко смо оцртали шта је у Ничеовом делу могло да буде инспирација Хитлеру.

Бергсонов сународник Жорж Сорел (1847–1922) такође ставља интуицију и мит у први план. За разлику од пасивног Бергсона, он се залаже за практично деловање, за насиље, за пролетерску револуцију те са одушевљењем гледа и на Лењиново и Мусолинијево дело. Лењин одбацује Сорела, упркос томе што је Француз био под значајним утицајем

(Mitch Abidor) за сајт marxists.org <<https://www.marxists.org/archive/politzer/works/1941/bergson.htm>> (Приступљено 28. јула 2020. године)

¹⁸⁷ „Смемо опет да се надамо! Наша немачка мисија још није завршена! Ја сам бодрији него икада: јер још није све пропало под француско-јеврејском плиткоћом и *елеганцијом* и под поглупим комешањем садашњег времена! Има, дакле, још храбрости, и то немачке храбрости која је изнутра нешто другачија но елан наших суседа достојних сажалења. Више него борба нација препала нас је она страшна интернационална глава хидре која се изненада појавила као индикатор будућих борби које ће се водити на сасвим други начин.“ (Niche baronu fon Gersdorfu, 21. 6. 1871, прем. Лукач, Џерд, н. д. Стр. 260)

¹⁸⁸ Лукач, Џерд, н. д. Стр. 265-266.

¹⁸⁹ Исто, стр. 269.

¹⁹⁰ Nietzsche, Friedrich, *Werke*, Bd. XVI, Kröner, Leipzig, стр. 194. према Лукач, Џерд, н. д. Стр. 271.

¹⁹¹ Nietzsche, Friedrich, *Werke*, Bd. VII, Kröner, Leipzig, стр. 321. према Лукач, Џерд, н. д. Стр. 282.

марксизма. Италијан који је у младости био под марксистичким утицајем, Мусолини¹⁹², од Сорела преузима концепцију о миту као нечем што се може конструисати као подстицај за страст, покрет и насиље.¹⁹³ Мусолини је чак изјавио: „Себе оваквог какав сам дугујем Сорелу.“¹⁹⁴ За нас је посебно важно што је у својој ревизији марксизма Сорел управо интуитивним погледом на свет заменио онај материјалистички.¹⁹⁵

Већ смо поменули Шпенглерово (1880–1936) главно дело, *Пропаст Запада*. У њему се и Шпенглер сврстава као присталица интуиције насупрот анализи.¹⁹⁶ Пропаст Запада, те културе која постоји од почетка другог миленијума нове ере, предвиђа се као неизбежна судбина сваке људске културе. Пропаст прати појава цезаровских фигура.¹⁹⁷ Лукач у тим цезаровским фигурама види монополистичке капиталисте, али ми смо склонији да у њима видимо антиципацију фигура жељних формалне политичке власти и владарских позиција, попут Мусолинија или Хитлера. Друго значајно Шпенглерово дело, *Пруство и социјализам* (*Preußentum und Sozialismus*, 1919), социјализам дефинише као надличну заједницу. Шпенглер одбацује „раднички социјализам“ Карла Маркса и сматра да је права интернационала остварива само кроз доминацију једне расе над другим.¹⁹⁸ Узевши реч социјализам и давши му етнички предзнак, Шпенглер отвара врата идеологији која ће бити супротстављена интернационалном социјализму – националном социјализму, то јест националсоцијализму.

Четворици набројаних претеча заједничко је што су били критичари разума као основне алатке људске спознаје света, било да су предност давали вољи, било интуицији. Може се приметити да је Љотић пренебрегнуо заснованост фашизма на антирационализму, који је био супротстављен и материјализму и идеализму. Чини се да се Љотић послужио опозицијом материјализам-идеализам која је устаљена у филозофском дискурсу. Из тога се може закључити да је он прво означио примарног противника, материјализам (комунизам,

---

¹⁹² Опширније у Nolte, Ernst, “Marx und Nietzsche im Sozialismus des jungen Mussolini“, *Historische Zeitschrift*, 191:1, 1960. Стр. 249-335.

¹⁹³ Лукач, Ђерђ, н. д. Стр. 32.

¹⁹⁴ према Miler, Jan-Verner, *Osporavanje demokratije: Političke ideje u Evropi dvadesetog veka*, Edicija Reč, Beograd, 2013. Стр. 113.

¹⁹⁵ Исто, стр. 116. Језгровит приказ Сорелове доктрине 110-118.

¹⁹⁶ Spengler, Oswald, *Der Untergang des Abendlandes*, Стр. 68.

¹⁹⁷ Лукач, Ђерђ, н. д. Стр. 375-376.

¹⁹⁸ Исто, стр. 377.

и његово предворје - парламентарну демократију), а да је тек накнадно увео *идеализам* као оно што њему мора бити супротстављено. С обзиром да Љотић критикује „материјалистички и индивидуалистички став“, његова реч *идеализам* слична је Хитлеровој *Idealismus*. Хитлер под идеализмом сматра спремност појединца на жртву (*Aufopferungsfähigkeit*) за целину.¹⁹⁹ Код Љотића је *идеализам* супротстављен *материјализму* и *индивидуализму*, а код Хитлера је *Idealismus* насупрот *Egoismus*.²⁰⁰

Мусолини у време успостављања Осовине Рим-Берлин није користио у својим говорима, интервјуима и текстовима реч *idealismo*.²⁰¹ Мусолини се пре рата користио изразом *idealismo*, али да значи тежњу да се држи *правог пута* – заснованог на познавању онога што Лењин назива темелним интересима пролетеријата (коренные интересы).²⁰² Он је идеализам (*idealismo*) описивао овако: „Управо наш идеализам нас води да запоставимо данас због сутра, да на све ствари гледамо *sub specie aeternitatis*, да се бавимо великим питањима.“²⁰³ Дакле, Мусолини није мислио на метафизичку позицију. Такође, код њега није присутна опозиција идеализам–материјализам или идеализам–егоизам, него идеализам–реформизам²⁰⁴, што бар предратног Мусолинија разликује од међуратних Љотића и Хитлера.

Љотић види *идеалистичке* земље, Немачку и Италију, како су стишњене између земаља у којима влада материјалистичка идеологија. Оне су „чуvari културе духа, бедеми пред навалом большевизма.“²⁰⁵ Пошто Љотић преузима детерминистичко схватање да, у одсуству *идеалистичке револуције*, „нормални развој ситуације” у парламентарним демократијама води у комунизам,²⁰⁶ јасна је његова жеља да *идеалистичке* опције преузму контролу и над осталим европским земљама. Први ред непријатеља фашизма, који по

---

¹⁹⁹ Hitler, Adolf, *Mein Kampf*, Zentralverlag der NSDAP, München, 1943. Стр. 327.

²⁰⁰ Исто, стр. 327.

²⁰¹ Mussolini, Benito, *Opera omnia*, XXVIII. A cura di Edoardo e Duilio Susmel, La Fenice, Firenze, 1959.

²⁰² Nolte, Ernst, „Marx und Nietzsche im Sozialismus des jungen Mussolini“, стр. 269-270.

Руски израз преузет из Ленин, Владимир Ильич, „Марксизм и ревизионизм“, *Полное собрание сочинений. Том 17*, Издательство политической литературы, Москва, 1968. <<http://leninism.su/works/55-tom-17/2741-marksizm-i-revizionizm.html>> (Приступљено 28. јула 2020. године)

²⁰³ У оригиналу: „Il nostro idealismo ci porta appunto a trascurare l'oggi per il domani, a vedere tutte le cose sub specie aeternitatis, a interessarci dei grandi problemi...“ (Mussolini, Benito, „Dalla magia... alla nevrosi“, *Opera omnia*, V. La Fenice, Firenze, 1953, стр. 211)

²⁰⁴ Mussolini, Benito, „Dalla magia... alla nevrosi“, *Opera omnia*, V. La Fenice, Firenze, 1953, стр. 212.

²⁰⁵ Д. Љотић, „Да ли смо фашисти?“, *Отаџбина*, бр. 138, 5. новембар 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 52.

²⁰⁶ Исто, стр. 52.

Нолтеу чине либерализам, демократија и комунизам²⁰⁷, Љотић на европској мапи замишља као скуп земаља који опкољава земље Осовине. Није случајно да Љотић овако експлицитно позитивну оцену режима у Риму и Берлину даје 5. новембра 1936. године, ни две недеље након неформалног успостављања *Осовине*.

Вреди напоменути да Љотић није одувек са оволиким симпатијама гледао на екстремно десне режиме у европским државама. У време након Марсејског атентата, када се његова еволуција у фашисту није још завршила, он је био спреман да негативно оцени режиме у Италији, Мађарској и Аустрији:

„Иако духовно и идејно неизграђена, ова организација крупног капитала располаже огромним резервама, помоћу којих и бивствује, па ствара и доста неодређену и непознату организацију - Црну интернационалу. За разлику од црвених, ови црни теже да силом формирају овакво стање какво је некад било или да бар силом задрже точак историје.“²⁰⁸

Љотић је непуне две године пре него што је писао похвално о режимима у Италији и Немачкој, због своје привржености личности краља Александра и институцији круне, критиковао *Црну интернационалу* као кривца за Марсејски атентат, и хвалио „Совјетску Русију“ која је убице осудила и изјавила да се залаже за мир. Из тога видимо да му је на првом месту у овом драматичном тренутку био прагматичан политички критеријум, а да је идеолошке несугласице ставио у други план. Позивао се и на заједничко словенско порекло Југословена и Руса.²⁰⁹ Доцније ће постати гласноговорник тезе да не треба повлачити знак једнакости између Русије и „Совјетије“ или СССР, „који са духом Русије и циљевима словенства нема никакве везе.“²¹⁰ Из наведеног закључујемо да Љотићева идеолошка подела Европе на идеалистичку и материјалистичку, иако је од почетка истраживаног периода постојала, није била примарна за живота краља Александра, али да је у другој половини четврте деценије XX века добила на значају како се Љотић приближавао *Црној интернационали*. Љотић је примарно себе идентификовао као краљевог клијента, па тек

---

²⁰⁷ Nolte, Ernst, *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta, Beograd, 1990. Стр. 129.

²⁰⁸ Д. Љотић, „Црвени и црни“, *Отаџбина*, бр. 36, 4. новембар 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 2*, стр. 50.

²⁰⁹ Исто, стр. 50.

²¹⁰ Д. Љотић, „Совјетија (СССР) и Југославија“, *Билтен*, бр. 9, 19. април 1939, стр. 5-6. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 20.

онда као идеолога. Нестанком краља Александра са политичке сцене, Љотић ће акценат ставити на идеологију, иако никад неће довести у питање ауторитет дома Карађорђевића.

Две најмоћније западноевропске *материјалистичке* државе, парламентарне демократије Уједињено Краљевство и Француску, Љотић од почетка Другог светског рата у својим писањима посматра као јединственог субјекта – „Англо-Французе“.²¹¹ Одузевши им улогу самосталних чинилаца, спајањем етнонима у једну реч, Љотић Уједињено Краљевство и Француску ставља у позицију објекта плана који је начинио „Велики Редитељ драме човечанства“.²¹² О „Великом Редитељу“, Љотићевој верзији нацистичког појма *светски Јеврејин*, више ћемо говорити у другом поглављу. На овом месту је важно указати како „Редитељ“ учествује у формирању Љотићеве слике зараћене Европе. Основна теза је да је „Велики Редитељ“, успостављајући контролу преко политичких и финансијских елита, ослабио Уједињено Краљевство и Француску. Даље, Јеврејин је:

„Испунио бесом као одличним горивом, Немачку, којој је омогућио да се формира, као изванредан по снази и каквоћи, мотор рата; Створио Совјетију, као одлучно крмило своје мисли, - крмило рата; Спојио Совјетију (крмило) са Немачком (мотором); И драма је отпочела. Мотор рата је и мотор револуције. Немачка је сматрала да за своје интересе у рат ступа, она је ступила у рат за интересе Јевреја.“²¹³

У Љотићевом процењивању Европе очито је значајну улоги играо његов антисемитизам, јер је *светском Јеврејину*, којег је називао „Великим Редитељем“, приписивао повлачење невидљивих конопца у свим земљама, и на плану унутрашње, и на плану спољне политике. Љотић Европу од августа 1939. рата посматра механицистички,

---

²¹¹ Д. Љотић, „Слаби изгледи за мир“, *Билтен*, бр. 37, Београд, 14. јануара 1940. стр. 1-2. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 106-107.

Д. Љотић, „Нове опасности“, *Билтен*, бр. 38, Београд, 6. фебруара 1940. стр. 1-3. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 129.

²¹² Д. Љотић, „Слаби изгледи за мир“, *Билтен*, бр. 37, Београд, 14. јануара 1940. стр. 1-2. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 106-107.

Д. Љотић, „Скидање маске и падање веза с очију“, *Билтен* бр. 37, Београд, 14. јануар 1940. стр. 5-7. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 108.

Д. Љотић, „Јеврејски труд да Совјетији спасу лице“, *Билтен* бр. 37, Београд, 14. јануар 1940. стр. 7-9. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 110.

Д. Љотић, „Нове опасности“, *Билтен*, бр. 38, Београд, 6. фебруара 1940. стр. 1-3. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 129.

²¹³ Д. Љотић, „Драма савременог човечанства“, *Билтен*, бр. 33-34, 1. децембар 1939. стр. 14-16. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 70.

попут аутомобила, којег као мотор покреће Немачка (не својом кривицом, него у афекту, бесна), а правцем управља Совјетски Савез као израз интереса „Редитеља“. Споразум Рибентроп-Молотов он је посматрао као спајање тог мотора и крмила. Од тог тренутка по њему је Немачка, која се споразумела са Совјетским Савезом, престала да буде брана против бошљевизма и постала је још један пијун у рукама „Редитеља“. Уједињено Краљевство и Француска су трули, непокретни објекти, који само чекају намењену им судбину. Ипак, у првим месецима 1939. године, Љотићу фабула „драме савременог човечанства“ није била видљива. Она му се представила тек након споразума Рибентроп-Молотов. Пре њега, Уједињено Краљевство и Француска били су самостални чиниоци са партикуларним интересима, Немачка је имала свој циљ – освајање Истока, док је као циљ Совјетског Савеза Љотић посматрао светску револуцију.²¹⁴ Чини се да је Љотић на почетку Другог светског рата свој став да Југославија не треба да уђе у рат правдао супротстављањем учешћу у „драми“ коју режира *светски Јеврејин*.

Из наведеног се може закључити да је Љотићева подела Европе на идеалистичку и материјалистичку настала још 1934. године, али да је тек касније избила у први план како би се аргументовали напади на комунизам и парламентарну демократију, два примарна Љотићева идеолошка противника. Материјалистичке државе Љотић је карактерисао као обезличене, анационалне, док је идеалистичке посматрао као јединствене изразе народних организама, и поклањао им је симпатију. Границе идеалистичке и материјалистичке Европе наново постају секундарне након споразума Рибентроп-Молотов. Овај споразум учинио је да се Љотић разочара у искреност Хитлеровог антикомунизма, те је Љотић почео да песимистично посматра Други светски рат као јеврејску заверу да се заведе светски комунизам.

Славија; Исток и Запад

Иако ће Љотићевом поимању расе бити посвећено друго поглавље, вреди се укратко осврнути на његову поделу европског континента по расном критеријуму. Најмасовнија географска одредница код Љотића је „океан словенски од Владивостока до Салцбурга“, којем приписује моћ одбране од туђина.²¹⁵ Тај „океан“ он 1934. године дели на словенски

²¹⁴ Д. Љотић, „Спољни преглед“, *Билтен*, бр. 12. 12. мај 1939. стр. 1-9. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 38-46.

²¹⁵ Д. Љотић, „Под једну заставу“, *Отаџбина*, бр. 18, 24. јун 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 109.

југ, са средиштем у Југославији, и север, са средиштем у „Совјетској Русији“.²¹⁶ Када говори о хипотетичкој заједничкој држави свих Словена, он говори о Слaвији²¹⁷ „од Тихог океана до Балтичког мора и од Северног леденог до наша три мора“.²¹⁸ Ипак, како су Љотићеве симпатије за СССР биле краткотрајне, он одузима словенску природу Совјетском Савезу и резервише га за царску Русију.²¹⁹ Такође, слабост Чехословачке и Пољске види у недостатку „словенских осећаја“.²²⁰

Љотић поред Словена помиње и Германе и Латине, мада само за Немачку користи епитет „германска“.²²¹ О евентуалном уједињењу Латина говори у контексту уласка Италије у Други светски рат и њеног могућег сједињавања са Шпанијом и Француском у „латински савез“.²²² Приметно је да је Љотић усредсређен на Словене, чије уједињење прижељкује, под условом да оно не дође под бољшевицима. Такође, када говори о „наша три мора“ у тренутку када Југославија излази на једно, он указује на недовршеност ширења југословенске државе уједињењем са Бугарском и на рачун јужних суседа.

Западне границе замишљене Слaвије уједно су и граница између европског Истока и Запада. Европски Запад по Љотићу, дакле, чине Уједињено Краљевство, Француска, Бенелукс, Немачка²²³, Швајцарска²²⁴ и Италија.²²⁵ Када говори о Западу, приметно је да се то не односи ни на Пиринејско, ни на Скандинавско полуострво. Исток чине „Чехословачка, Пољска, Мађарска, Румунија, Украјина, Балтичке државе“,“²²⁶ Русија²²⁷ и Балкан.²²⁸ Додуше, чини се да подела Европе на Запад и Исток за Љотића нема нарочиту тежину. За њега је од

---

²¹⁶ Д. Љотић, „Првени и црни“, *Отаџбина*, бр. 36, 4. новембар 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 2*, стр. 50.

²¹⁷ Д. Љотић, без наслова, *Билтен*, бр. 5, 1939. стр. 1. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 6.

²¹⁸ Д. Љотић, „Совјетска загонетка“, *Наш пут*, бр. 32, 22. октобар 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 5*, стр. 139.

²¹⁹ Д. Љотић, „СССР није словенска Русија“, *Наш пут*, бр. 30, 8. октобар 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 5*, стр. 128.

Д. Љотић, „О неутралитету“, *Наш пут*, бр. 31, 15. октобар 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 5*, стр. 134.

Д. Љотић, „Совјетска загонетка“, *Наш пут*, бр. 32, 22. октобар 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 5*, стр. 136.

²²⁰ Д. Љотић, „О неутралитету“, *Наш пут*, бр. 31, 15. октобар 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 5*, стр. 134.

²²¹ Д. Љотић, „Нашим левичарима“, *Нови пут*, бр. 12, 10. април 1938. према Љотић, Д. *СД, Књ. 5*, стр. 42.

²²² Д. Љотић, „Какве користи Италија очекује“, *Билтен*, бр. 41, 27. март 1940. стр. 2. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 180.

²²³ Д. Љотић, „Догађаји у Европи“, *Отаџбина*, бр. 34, 5. август 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 125.

²²⁴ Д. Љотић, „Неоправдана радост“, *Отаџбина*, бр. 71, 14. јул 1935. према Љотић, Д. *СД, Књ. 2*, стр. 161.

²²⁵ Д. Љотић, „Нашим левичарима“, *Нови пут*, бр. 12, 10. април 1938. према Љотић, Д. *СД, Књ. 5*, стр. 42.

²²⁶ Д. Љотић, „Спољни преглед“, *Билтен*, бр. 12, 12. мај 1939. стр. 1-9. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 39.

²²⁷ Д. Љотић, „Једна непроверена чудна претпоставка“, *Билтен*, бр. 11, 3. мај 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 35-36.

²²⁸ Д. Љотић, „Спољни преглед“, *Билтен*, бр. 12, 12. мај 1939. стр. 1-9. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 39.

пресудног значаја идеолошка и расна подела, док су му Запад и Исток технички термини којима барата кад позиционира државе на мапи континента, без есенцијализације. Како су субјекти историје, по Љотићу, нације и њихове државе, разумљиво је што не придаје значај географским целинама које одређују стране света. То га разликује од бројних српских претходника који су од панслависта, те немачких и мађарских романтичара, усвојили идеју о *трулом Западу*, али и оних који су у „западној цивилизацији“ видели бег од учмалог Истока.²²⁹ Тек након почетка Другог светског рата Љотић помиње трулеж пореклом са Запада. Она је јеврејског, материјалистичког и атеистичког порекла – болшевизам.²³⁰

Подела Европе на Источну и Западну повремено код Љотића има модификацију која препознаје „средњу Европу“, која обухвата Аустрију, Мађарску и Чехословачку.²³¹ Овако замишљена „средња Европа“ не поклапа се са немачком концептом *Mittleuropa*, који је предвиђао регион од Црног и Јадранског мора до Северног мора и Балтика у коме би доминирала Немачка.²³² Љотићева „средња Европа“ није ни одблесак Масарикове идеје Средње Европе која би обухватила све нације од Нарвика до Пелопонеза.²³³ Она је израз којим се обухватају државе чија је читава територија била делом Аустро-Угарске. Сваки покрет који Љотић мисли да има за циљ контролу средњом Европом, била то рестаурација Хабзбурга²³⁴, био то продор Немачке²³⁵ или Совјетског Савеза²³⁶, Љотић сматра за угрожавање интереса Југославије. Ипак, примећујемо да израз „средња Европа“ код Љотића бива потиснут и почетком Другог светског рата замењен изразом Подунавље, који укључује и Румунију и Југославију.²³⁷ Чини се да Љотић, свесно или несвесно, појам Подунавља

---

²²⁹ Milutinović, Zoran, *What Is the „West“? Nationalism, Cosmopolitanism and the „West“ in Early Twentieth-Century Serbian Culture*, The Carl Beck Papers No. 2007, The Center for Russian and East European Studies, Pittsburgh, 2010. Стр. 27-29.

²³⁰ Д. Љотић, „Совјетска загонетка“, *Билтен*, бр. 30, 16. октобар 1939. стр. 10-14. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 39.

²³¹ Д. Љотић, „Хабзбурзи на помолу“, *Отаџбина*, бр. 72, 21. јул 1935. према Љотић, Д. *СД, Књ. 3*, стр. 28.

Д. Љотић, „Опасна заблуда“, *Нови пут*, бр. 22, 19. јун 1938. према Љотић, Д. *СД, Књ. 5*, стр. 74-75.

Д. Љотић, „Немачка и Совјетија“, *Билтен*, бр. 28, 21. септембар 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 8.

²³² Todorova, Marija, *Imaginary Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2006. Стр. 291.

Delanty, Gerard, н. д. Стр. 101-102.

²³³ Todorova, Marija, н. д. Стр. 292.

²³⁴ Д. Љотић, „Хабзбурзи на помолу“, *Отаџбина*, бр. 72, 21. јул 1935. према Љотић, Д. *СД, Књ. 3*, стр. 28.

²³⁵ Д. Љотић, „Спољни преглед“, *Билтен*, бр. 12, 12. мај 1939, стр. 1-9. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 40.

²³⁶ Д. Љотић, „Немачка и Совјетија“, *Билтен*, бр. 28, 21. септембар 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 8.

²³⁷ Д. Љотић, „Опасно балканско пролеће“, *Билтен*, бр. 35-36, 28. децембар 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 84-85.

преузима из немачког дискурса (der Donaauraum, Donau-Europa).²³⁸ То би даље значило да Љотић о државама северно од Југославије мисли под утицајем европске силе чији је дискурс доминантан. Средином тридесетих он је на трагу антиревизионистичких идеја, својствених за Француску. Након почетка Другог светског рата, он почиње да користи појам осмишљен у Немачкој зарад правдања њене експанзије ка југоистоку.

Поменуто је да када пише о Европи, Љотић у скоро свим случајевима мисли на целину континента. Но, постоји случај када он користи Европу као метонимију. Означавање дела Европе (готово искључиво најразвијенијег, западног) именом целине није ретка појава.²³⁹ Љотић је искористио ову стилску фигуру само када је желео да искритикује корумпиране политичаре. Он им замера што скоројевићки на одмор одлазе „у културан свет, у Европу“²⁴⁰ уместо да остану у Југославији. Оваква употреба речи *Европа* може се посматрати као Љотићева подругљива опаска против својих савременика који су већу вредност давали Западној Европи у односу на сопствену земљу. С обзиром да није било других, неироничних, примера у којима Љотић користи реч *Европа* да би означио њен развијени Запад, може се закључити да је он обраћао пажњу на прецизност при употреби географско-политичких термина. То, уједно, указује на важност праћења нијанси у његовом дискурсу којим концептуализује Европу.

Балкан – организам и орган

Изучавање концептуализације региона светску популарност добило је након што је објављена студија Едварда Саида – *Оријентализам*.²⁴¹ Инспирирана Саидовим приступом, виђење Балкана споља у *западној* публицистици и књижевности изучавала је Марија Тодорова у утицајној књизи *Имагинарни Балкан*.²⁴² Како балкански интелектуалци и политичари нису били неделатни у формирању слике Балкана, новија истраживања баве се

---

²³⁸ Delanty, Gerard, н. д. Стр. 106.

Више о немачкој терминологији при означавању европског Југоистока у: Ristović, Milan, *Nemački Novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Službeni glasnik, Beograd, 2005. Стр. 36-48.

²³⁹ Bakić-Hayden, Milica, *Varijacije na temu 'Balkan'*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd, 2006. Стр. 34-35.

²⁴⁰ Д. Љотић, „Закон о корупцији“, *Отаџбина*, бр. 6, 13. мај 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 79.

²⁴¹ Прво издање: Said, Edward W. *Orientalism*, Pantheon Books, New York, 1978. Прво српско издање: Said, Edward, *Orijentalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2000.

²⁴² Прво издање: Todorova, Maria, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, 1997. Прво српско издање: Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Zemun, 1999.

и њиховом концептуализацијом овог региона и трансфером њихових идеја на Запад.²⁴³ У наставку ће бити допуњено знање о концептуализацији Балкана од стране балканских политичара и размотрена зависност Љотићеве позиције о Балкану у односу на ону коју су заступали центри европске моћи.

Најпре, треба рећи да је Љотић сматрао Југославију за балканску државу.²⁴⁴ Поред тога, пошто у *Наше зборашко вјерују* напомиње да су „Срби, Хрвати, Словенци и Бугари браћа“²⁴⁵, треба имати у виду да се он читав истраживани период залаже за уједињење са Бугарском у заједничку јужнословенску државу: „неће проћи ни једно столеће, а на Балкану ће се створити нова велика европска и светска сила“.²⁴⁶ Он као мотив за убиство краља Александра види жељу за ревизијом, али и страх „од балканског зближавања и балканског јединства.“²⁴⁷ Основа балканског заједништва по Љотићу су заједничка „крвава“, ропска прошлост и борба против туђина.²⁴⁸

И након почетка Другог светског рата, Љотић се залагао за јединство балканских држава: „Турска, Бугарска, Грчка, Румунија и Југославија имају близу 70 милиона становника. По броју једна од најмоћнијих сила, а по положају и богатству, Балканска Унија нема себи равне.“²⁴⁹ На основу овог цитата видимо да је Љотић убрајао поред Југославије и Бугарске и Турску, Грчку и Румунију у Балкан. Из других текстова сазнаје се да је и Албанију сматрао за Балкан²⁵⁰, иако крајем 1939. није могао да уврсти „ту балканску јуначку земљу“²⁵¹ у „Балканску Унију“ због потчињености Албаније Италији. Пошто Љотић најчешћу географску дефиницију Балкана, која за северну границу полуострва

---

²⁴³ Mishkova, Diana, *Beyond Balkanism. The Scholarly Politics of Region Making*, Routledge, London and New York 2019.

²⁴⁴ Д. Љотић, „Краљевска посета у Софији“, *Отаџбина*, бр. 32, 30. септембар 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 154.

²⁴⁵ Д. Љотић, „Наше зборашко вјерују“, *Отаџбина*, бр. 163, 13. јун 1937. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 5.

²⁴⁶ Д. Љотић, „Краљевска посета у Софији“, *Отаџбина*, бр. 32, 30. септембар 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 156.

²⁴⁷ Д. Љотић, „Промашени циљ“, *Отаџбина*, бр. 34, 21. октобар 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 163.

²⁴⁸ Д. Љотић, „Путем великог Балканца и мироносца“, *Отаџбина*, бр. 130, 11. септембар 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 42.

²⁴⁹ Д. Љотић, „Сад је за Балкан дошао одлучан час – или ће Балкан бити чекић или наковањ“, *Наш пут*, бр. 33, 29. октобар 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 5*, стр. 139.

²⁵⁰ Д. Љотић, „Шта јача међународни положај?“, *Отаџбина*, бр. 4, 18. март 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 52.

²⁵¹ Д. Љотић, „Опасно балканско пролеће“, *Билтен*, бр. 35-36, 28. децембар 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 85.

сматра реке Дунав и Саву, пренебрегава уображањем читаве Југославије и Румуније у свој Балкан, важно је утврдити да ли и Мађарска припада Балкану, ако већ не некој жељеној политичкој „Балканској Унији“. Почетком 1939. године он пише: „Сада Совјети свим силама покушавају да изазову некакав сукоб који би Хитлера одвео што даље од њихових граница. Они зато свим снагама раде, да тај сукоб изазову на Балкану (Мађарској, Југославији или Румунији).“²⁵² Дакле, Љотићев Балкан на северу је омеђен државним границама Италије, Аустрије, Чехословачке и Совјетског Савеза.

Тако географски омеђен Балкан прошао је код Љотића кроз многе промене значења. На почетку истраживаног периода, он се залаже за јединство свих балканских држава, а не само оних обухваћених Балканским пактом. Он чак сматра да би пакт могао бити штетан ако би спречио интерграцију Југославије са Бугарском.²⁵³ И током првих месеци Другог светског рата Љотић наставља да инсистира на независном, уједињеном Балкану:

„На Балкану живе разни народи и разне вере. Ми смо измешани не само на великом пространству Балканског Полуострва него и у свакој посебној балканској држави. Али нам то ништа не смета да можемо живети у највећој слози. [...] Расна мржња, народно непријатељство, верска нетолеранција, то је страни духу и традицијама балканских народа и уколико тога има на Балкану то је страни артикал, роба појединих завојевачких средишта. Остварење Балканске Уније, за *Збор* представља прву и најважнију тачку његовог спољнополитичког програма.“²⁵⁴

Љотић користећи израз „Балканска Унија“ постиже двојак ефекат. Он, за почетак, прави отклон од комунистичког термина „Балканска федерација“. Поред тога, „Балканска унија“ је термин који је користио либерално-оријентисани круг интелектуалаца окупљен у Балканску конференцију (1930-1934).²⁵⁵ Љотић, користећи исти термин, себе придодаје групи буржоаских балканских политичара који су замишљали синергију и уједињење свих, па и ревизионистичких, балканских држава око заједничких интереса и идентитета.

---

²⁵² Д. Љотић, без наслова, *Билтен*, бр. 5, 1939. стр. 5. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 9.

²⁵³ Д. Љотић, „Шта јача међународни положај?“, *Отаџбина*, бр. 4, 18. март 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 52.

²⁵⁴ Д. Љотић, „Сад је за Балкан дошао одлучан час – или ће Балкан бити чекић или наковањ“, *Наш пут*, бр. 33, 29. октобар 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 5*, стр. 140.

²⁵⁵ Mishkova, Diana, н. д. Стр. 72-73.

Са напредовањем немачке војске и слабљењем изгледа да ће балканске државе моћи да задрже неутралност у светском рату, Љотић мења дискурс. Он почетком 1940. године почиње да о Скандинавском и Балканском полуострву говори као о десном и левом плућном крилу Немачке, коју још од раније назива „срцем Европе“.²⁵⁶ Он, правећи од Балкана лево плућно крило Трећег Рајха, даље правда евентуални немачки војни упад у балканске државе, под изговором одбране сопственог органа од „англо-француске“ саботаже.²⁵⁷ У случају Немачког напада на Југославију, он се недовсмислено залаже за оружану одбрану земље.²⁵⁸ Но, перпетуирајући тезу да се Немачка залаже за мир на Балкану и да би једини изазивачи сукоба могли да буду Савезници, он ослобађа кривице и Немачку за њене евентуалне акције на Балкану, и балканске државе за помагање немачког ратног напора. Тако је за кратко време Љотићев Балкан од независног, тек ослобођеног субјекта постао тек орган Хитлерове империје.

Још један нови термин сигнал је промене појмова са којима Љотић барата. Говорећи о могућем италијанском продору на Балкан, он пише: „Ми на Балкану, опет, мислимо да је Балкан у првом реду наш животни простор, па бисмо се усудили да помислимо да је чак искључиво наш балкански животни простор.“²⁵⁹ Није ово први пут да Љотић користи израз „животни простор“ (нем. *der Lebensraum*)²⁶⁰, али јесте први пут да га користи за омеђивање територије којој припада. Приметно је да почетком 1939. Љотић када пише о „животном простору“ који су себи намениле Немачка и Италија наводи овај термин под наводницима, чак преиспитујући утемељеност захтева две државе, док је балкански животни простор за њега попут чињенице.

Може се закључити да је појам Балкана врло важан у Љотићевом репертоару. Он се појављује учестало и инструментализован је у служби промовисања, најпре, Љотићеве идеје о уједињењу Југославије и Бугарске, али и идеје о интеграцији свих балканских држава у „Балканску Унију“. За њега је Балкан конкретна географско-политичка целина унутар

---

²⁵⁶ Д. Љотић, „Минирање“, *Отаџбина*, бр. 105, 15. март 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 3*, стр. 142.

²⁵⁷ Д. Љотић, „Нове опасности“, *Билтен*, бр. 38, 6. фебруар 1940. стр 1-3. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 131.

²⁵⁸ Д. Љотић, „Опасна места“, *Билтен*, бр. 42, 2. април 1940. стр 1-2. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 195-196.

²⁵⁹ Д. Љотић, „Опасно балканско пролеће“, *Билтен*, бр. 35-36, 28. децембар 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 85.

²⁶⁰ Д. Љотић, „Наше мишљење о мешању Италије код нас“, *Билтен*, бр. 17, 19. јун 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 100.

Европе, са заједничком, крвавом историјом. Љотић о Балкану пише искључиво афирмативно, као о скупу виталних, слободољубивих нација, којима Југославија треба да буде путовођа.²⁶¹

Љотићев појам Европе такође носи позитивну конотацију. Он сматра Европу најцивилизовананијим делом света.²⁶² Ипак, идеалну Љотићеву Европу можемо замислити као скуп независних држава у којима владају ендемски, за поднебље специфични, фашистички покрети. Он је истицао неповерење у Друштво народа²⁶³, али се залагао за заједничко деловање свих балканских држава. Појам Европе Љотић користи не би ли указао да тај континент, који по њему има заједничку историју и цивилизацију, у међуратном периоду има и заједничке непријатеље – *светског Јеврејина*, комунизам и корумпирану парламентарну демократију. Жељени ефекат за њега је збијање редова против ове три појаве, што унутар Југославије, што између истомишљеника широм Балкана и Европе.

---

²⁶¹ Д. Љотић, „Закључак“, *Билтен*, бр. 45. 12. мај 1940. према Љотић, Д. *СД, Књ. 9*, стр. 45.

²⁶² Д. Љотић, „Народ и режим“, *Отаџбина*, бр. 6, 1. април 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 58.

²⁶³ Д. Љотић, „Морална спрема“, *Отаџбина*, бр. 15, 3. јун 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 89.

Расе и нације

Када су утврђене спољне и унутрашње границе Љотићеве Европе, треба се посветити Љотићевој слици њених становника. Најзначајније категорије којима се он користи, да би направио типологију Европљана, су раса и нација. У овом поглављу биће анализирано Љотићево виђење раса које насељавају Европу, као и његова слика нејугословенских нација. Међу важним питањима истичу се: Види ли Љотић расу и нацију есенцијалистички? Да ли се користи етнотипима? Које је место Јевреја у његовом погледу на Европу?

Рас(ијал)изам

Термин „расизам“ користи се да означи две појаве:

„с једне стране, он[а] подразумева одређено *понашање*, најчешће изражено кроз мржњу и презир према особама са јасно дефинисаним физичким карактеристикама, које се разликују од наших; а с друге стране, једну *идеологију*, односно учење везано за људске расе.“²⁶⁴

За описано понашање користићемо термин *расизам*, а за идеологију *расијализам*.²⁶⁵ Расијалиста не мора да буде расиста, уколико не сматра да постоје рђаве расе. Ипак, често је расизам ослоњен на расијализам, као у случају нацизма, где је мржња према Јеврејима и Словенима потпомогнута расном теоријом која Јевреје и Словене ставља на нижи ступањ од *Аријеваца*.²⁶⁶ За разлику од расизма, који је распрострањен универзално, расијализам можемо пратити као идејни покрет који је настао у првој половини XVIII века и трајао до уништења нацистичке Немачке, његовог најекстремнијег експлоататора.²⁶⁷

---

²⁶⁴ Todorov, Svetan, н. д. Стр. 99.

²⁶⁵ Подела према Цветану Тодорову

²⁶⁶ Исто, стр. 99.

²⁶⁷ Исто, стр. 99.

У обимној продукцији о европском расизму издваја се неколико наслова. Пионирски је о генези европских расијализама и рађању идеје о аријевској раси писао француски историчар Леон Пољаков (Léon Poliakov) у књизи *Le Mythe Aryen* (Аријевски мит, 1971). За њега је то била надргадња изучавања Холокауста, које је започео непосредно након Другог светског рата. Преглед историје расијализма од осамнаестог века до *Конечног решења* нуди амерички историчар Џорџ Л. Мос (George L. Mosse) у књизи *Историја расизма у Европи* (енглеско прво издање 1978. године, српски превод издао Службени гласник 2005. године). Историју расизма у Западној мисли од почетака до 21. века прати амерички антрополог Роберт Волд Сасмен (Robert Wald Sussman) у монографији *The Myth of Race* (Harvard University Press, 2014) и у њој показује на који је начин ненаучни конструкт расе опстао кроз векове. О раси као идеолошком оруђу и њеном односу са природом писала је француска социолошкиња Колет Гиломен (Colette Guillaumin) у својој тези из 1972.

Расна теорија настала је не би ли оправдала привилегије француског племства у време када су оне све гласније биле преиспитиване. Анри, гроф од Буленвиллијеа (Henri de Boulainvilliers) је у својој књизи која је постхумно објављена 1727. године оправданост привилегија племства бранио њиховим освајачким, германским пореклом, које је вредније од галског порекла нижег сталежа.²⁶⁸ Иако је Буленвиллијеова теза одбачена још у његово време²⁶⁹, различитост раса тражена је и на другим местима. Тако је у *Природној историји* енциклопедиста Жорж-Луј Леклер де Бифон (Georges-Louis Leclerc de Buffon) направио хијерархију „људских врста“, у којој су на врху Европљани, испод њих Азијати и Африканци, док су на дну амерички домороци.²⁷⁰ У XIX веку раса је за бројне научнике била на нивоу утврђене чињенице. Расијалисти су били и научници који су и данас цењени као пионери у својим областима, попут Ернеста Ренана (Ernest Renan), Гистава ле Бона (Gustave Le Bon) и Иполита Тена (Hippolyte Taine).²⁷¹ Ле Бон је чак и непривилеговане слојеве друштва, попут радника, сматрао за „хомологне“ примитивним расама.²⁷²

Раса заузима централно место у светоназору Артура де Гобиноа (Arthur de Gobineau), који је 1853. године написао *Есеј о неједнакости људских раса* (*Essai sur l'inégalité des races humaines*). Његово дело, пуно недоследности, говори о пропасти цивилизације услед њене дегенерације, која је последица мешања крви супериорних и инфериорних раса.²⁷³ Гобиноови следбеници, попут Хјустона Стјуарта Чемберлена (Houston Stewart Chamberlain), Алфреда Розенберга и Хитлера, нису наследили његов песимизам. Они су, напротив, развили „очајнички авантуристички активизам“ са циљем да се крв и раса очувају.²⁷⁴ Чемберленово учење о раси, толико утицајно у међуратном периоду, комбинација је псеудобиолошког социјалдарвинизма и мистичке филозофије

године, *L'idéologie raciste*. Њени су есеји о раси у енглеском преводу објављени у књизи *Racism, Sexism, Power and Ideology* (Routledge, 1995). Расизам, расијализам и други појмови су уџбенички представљени у књизи *Racism* (Routledge, 1989) Роберта Мајлса (Robert Miles) и Малкома Брауна (Malcolm Brown). Француски расијализам прегледно је представио Цветан Тодоров у монографији *Ми и други*, а немачки расијализам, расизам и социјалдарвинизам је осликао Ђерђ Лукач у монографији *Разарање ума*.

²⁶⁸ Лукач, Ђерђ, *Razaranje uma*, Kultura, Beograd, 1966. Стр. 527.

²⁶⁹ Исто, стр. 527.

²⁷⁰ Todorov, Cvetan, н. д. Стр. 104-106.

²⁷¹ Todorov, Cvetan, н. д. Стр. 112.

²⁷² Исто, стр. 117-118.

²⁷³ De Gobineau, Arthur, *The Inequality of Human Races*, William Heinemann, London, 1915. Стр. 24.

²⁷⁴ Лукач, Ђерђ, н. д. Стр. 531.

интуиције.²⁷⁵ Он у свом капиталном делу *Темељи деветнаестог века* тврди да се припадност чистој раси може осетити.²⁷⁶ Не би ли избацио Јевреје из културе, као нижу расу, он посеже за псеудоисторијским тврдњама попут оне да је Христ био Аријевац.²⁷⁷ У жељи да служи „германству“, Чемберлен се залаже да се као „клица болести“ одстрани из немачке културе све негерманско.²⁷⁸ У потпоглављу *Раса – извор и утока* биће испитана повезаност Љотићевог учења о раси са европским претходницима и савременицима.

Да ли је Љотић био расијалиста?

Цветан Тодоров наводи пет поставки класичног расијализма. Прва поставка је да расе уопште постоје. Даље, расијалисти верују у постојање континуитета између физичких и моралних карактеристика расе. По њима, физичке разлике условљавају разлике у култури. Појединац је под одлучујућим утицајем расе којој припада. Овај, трећи постулат, указује на пријемчивост расијализма колективистички оријентисаним идеолозима. Расијалиста класичног типа још верује у хијерархију раса која препознаје супериорне и инфериорне расе. Последња, пета поставка класичног расијализма је да горепоменуте постулате расне теорије треба применити у политици и засновати друштво које ће уважавати „природне чињенице“ расе. Расијализам оних који не испуњавају свих пет услова Тодоров назива маргиналним или *ревизионистичким*.²⁷⁹ У овом поглављу биће искоришћен његов модел да би њиме био позициониран Љотићев расијализам.

У литератури је распрострањено мишљење да Љотић због својих хришћанских уверења није био рас(ијал)иста.²⁸⁰ Наредни редови преиспитаће ту тврдњу. Најпре ће бити понуђени одговори на питања која ће бити формулисана уз помоћ пет поставки које набраја Тодоров. Најпре: Да ли код Љотића постоје расе? Одговор је позитиван. Он веровање у постојање раса изриче чак и у програмском тексту *Наше зборашко вјерују* када каже да је село извор „расно-биолошке“ снаге народа.²⁸¹ „Нација је расно-историјска стварност“,

---

²⁷⁵ Лукаћ, Ђерђ, н. д. Стр. 555-556.

²⁷⁶ Исто, стр. 556.

²⁷⁷ Mosse, George L. *Toward the Final Soutlion. A History of European Racism*, The University of Wisconsin Press, Madison, 1978. Стр. 106.

²⁷⁸ Лукаћ, Ђерђ, н. д. Стр. 562.

²⁷⁹ Todorov, Svetan, н. д. Стр. 100-102.

²⁸⁰ Petranović, Branko, н. д. Стр. 279. Петрановићев став преузима и Дарко Гавриловић у својој монографији о Љотићевом антисемитизму. (Гавриловић, Дарко, *Мит о непријатељу. Антисемитизам Димитрија Љотића*, Службени гласник, Београд, 2018. Стр. 105)

²⁸¹ Д. Љотић, „Наше зборашко вјерују“, *Отаџбина*, бр. 163, 13. јун 1937. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 8.

тврди Љотић.²⁸² Није потребно више примера да би било јасно да је Љотић размишљао расијалистички. На другим ће примерима, свакако, бити пропитане специфичне особине његовог расијализма.

Да ли у Љотићевом расијализму постоји континуитет између физичког и моралног? Да ли, по њему, *чистоћа* расе утиче на културне карактеристике? Поново је одговор позитиван. Физичко и морално су повезани: „Див се вратио плугу и мотици, њиви и ливади, стоци и пчели, а сићушни и себични патуљци плитки памећу, празни душом и срцем, туђи расном изразу нашег народа, бацише се у политику да цепају и деле...“²⁸³ Расне карактеристике народа поскладиштене су у сељацима, који су поистовећени са дивовима. Контраст том глорификованом слоју су патуљци, које Љотић описује као штеточине устремљене против сељака и, самим тим, расе.

Љотић пише како расне карактеристике могу ослабити, могу бити изгубљене, што оставља последице и на културу. Пример такве декаденције су војвођански Срби: „Они су сачували свој језик, своје обичаје, своја предања. Али изгубили су оно најглавније расно обележје своје: отпорност и борбеност.“²⁸⁴ На основу овог цитата може да се закључи да је Љотић чак давао предност расним карактеристикама у односу на спољна обележја нације, као што су језик или обичаји.

Делује ли раса на појединца? Давши потврдан одговор и на ово питање, Љотић бива доследан свом антииндивидуализму. Он литерарно уобличије један свој наводни разговор са сеоским „интелектуалцем“ у Далмацији у коме повезује припадност „нашој“ раси са оним што је у „сељаковој души [...] од искона остало.“²⁸⁵ Задругарство је, по њему: „израсло из корена југословенске породичне задруге и југословенског расног духа.“ Југословен је, из свега наведеног се да приметити, расно предодређен за сељака, задругара, дива. Љотић, давши преимућство селу над градом се придружује ставу који је био присутан у мисли дела европске крајње деснице. Тако је и Мартин Хајдегер (Martin Heidegger), немачки филозоф и симпатизер националсоцијалиста, писао о предностима села и врлинама сељака, који

---

²⁸² Д. Љотић, „Не класа, него нација!“, *Отаџбина*, бр. 16, 10. јун 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 100.

²⁸³ Д. Љотић, „Садашњи наш смер“, *Отаџбина*, бр. 38, 18. новембар 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 2*, стр. 59.

²⁸⁴ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, Књ. 11*, стр. 35.

²⁸⁵ Д. Љотић, „Разговор са једним земљорадником“, *Нови пут*, бр. 25, 10. јул 1938. према Љотић, Д. *СД, Књ. 5*, стр. 86.

подсећају на Љотићеве дивове.²⁸⁶ Љотићева слика расно чистог Југословена готово је подударна националсоцијалистичкој слици чистог немачког сељака, здравог и крепког, који је мистично повезан са својим *тлом*.²⁸⁷ За разлику од националсоцијалиста, који су суочени са немачком реалношћу, коју је карактерисао високи степен урбанизације и индустријализације, приказивали уз похвалу и немачке индустријске раднике²⁸⁸, на југословенској крајњој десници дошло је до одбацивања града и индустријализације као узрочника кварења расе.²⁸⁹ Љотић није био изузетак.

Да ли код Љотића постоји хијерархија раса? Он је, као што је и речено, у Европи издвојио словенску, германску и латинску расу. Изјављује, на једном месту, како поштује и цени германску и латинску расу, „али у њиховим границама.“²⁹⁰ Иако је расну мржњу навео као страни артикал на Балкану²⁹¹, он ипак ствара хијерархију вредности по којој би Словени били супериорни. Наиме, он говори како три расе замишљају *снагу* на три различита начина. Латини, тако, инсистирају на снази ума, Германи на снази тела, а Словени на снази духа. Ова произвољна и поједностављујућа оцена кулминира у суду: „Једно морамо рећи, трудећи се да будемо што објективнији: Свакако снага којој теже Словени највећа је. [...] Због тога је словенски тип идеала, - бити снажан духом, - највећа снага, људима приступачна.“²⁹² Словени, због свог типа снаге и идеала, изнад су две преостале европске расе на Љотићевој лествици. Симптоматично је што Љотић не критикује нацистички поглед на Словене као на нижу расу, иако је био упознат са *Мојом борбом* и планом за остваривање немачког „животног простора“.²⁹³

---

²⁸⁶ Heidegger, Martin, „Schöpferische Landschaft: Warum bleiben wir in der Provinz?“, у *Gesamtausgabe, I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften, Band 13: Aus der Erfahrung des Denkens 1910-1976*. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1983. Стр. 9-13.

²⁸⁷ Mitrović, Andrej, *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svetskih ratova (1914-1945)*, Narodnja knjiga, Beograd, 1983. Стр. 178-179.

²⁸⁸ Исто, стр. 179.

²⁸⁹ Petrović, Nenad Ž. н. д. Стр. 76.

²⁹⁰ Д. Љотић, „Поводом догађаја у Аустрији“, *Нови пут*, бр. 9. 20. март 1938. према Љотић, Д. *СД, Књ. 5*, стр. 33.

²⁹¹ Д. Љотић, „Сад је за Балкан дошао одлучан час – или ће Балкан бити чекић или наковањ“, *Нови пут*, бр. 33, 29. октобар 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 5*, стр. 140.

²⁹² Д. Љотић, „Идеали савремене омладине“, предавање у Петровграду (данашњи Зрењанин) 1940. године, према Љотић, Д. *СД, Књ. 6*, стр. 201.

²⁹³ Hamilton, Alaster, *Fašizam i intelektualci 1919–1945*. Vuk Karadžić, Beograd, 1978. Стр. 163.

Када пише о ваневропском свету, Љотић уводи појам беле расе. По њему је бела раса стављена у опасност да због слабости енглеских „меродавних кругова“ и владавине „Јеврејина“ Леона Блума у Француској изгуби свој повлашћени положај у свету, а са њиме да примат изгуби и хришћанска цивилизација.²⁹⁴ Првенство беле расе, по њему, не треба да буде угрожено, иако изјављује да зна за „многе тешке и мрачне стране колонијалног система“.²⁹⁵ Страх од комунизма, али и престанка супрематије белаца тера Љотића чак и на критику Хитлеровог спремања за рат. Текст у коме Љотић жали што Хитлер не знајући ради у корист њиховог заједничког непријатеља је сликовито насловљен *Прогноза песима*, а у њему стоји:

„А што је главно, као пријатељи његови (Хитлерови, прим. аут.) и као пријатељи немачког народа, не можемо да горко не зажалимо што његова генијалност није у стању да овога часа види да идући у рат, он иде не за триумфом свог народа, већ јудео-марксизма и варварства с једне, и евентуално у Азији тријумфом жуте расе над белом.“²⁹⁶

Ставивши белу расу изнад жуте и бранивши њено право да влада светом Љотић је створио још једну хијерархију вредности раса. У првој хијерархији он рангира расе унутар беле расе²⁹⁷, а у овој другој рангира расе које разликује по боји коже. Реч *раса*, дакле, Љотић користи да означи две различите ствари: групу људи различите боје коже (бела, жута раса) и групу људи заједничког порекла и особина (словенска, германска раса). Што се тиче расе по боји коже, Љотић не помиње расе поред беле и жуте ни када говори о европским колонијалним царствима, али подржавши опстанак колонијалног система имплицитно одржава идеју белачке надмоћи над остатком човечанства. Иако је један од квалитета балканских народа то што су се ослободили „туђе расе“²⁹⁸, Љотић је, чини се, поунутрашњио дискурс колонијалних империја, који за циљ има опстанак моћи метрополе.

---

²⁹⁴ Д. Љотић, „Чудо над чудима“, *Билтен*, бр. 18, 28. јун 1939. стр. 1-3. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 104. Д. Љотић, „Закључак“, *Билтен*, бр. 18, 28. јун 1939. стр. 13-14. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 107.

²⁹⁵ Д. Љотић, „Чудо над чудима“, *Билтен*, бр. 18, 28. јун 1939. стр. 1-3. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 104.

²⁹⁶ Д. Љотић, „Прогноза песима“, *Билтен*, бр. 23, 13. август 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 145.

²⁹⁷ Љотић, дакле, користи реч *раса* да означи дв

²⁹⁸ Д. Љотић, „Данашњи рат и сутрашњи мир“, предавање у Београду 1936. године, према Љотић, Д. *СД, Књ. 6*, стр. 77.

Коначно, пето питање гласи: Да ли Љотићева расијалистичка теорија утиче на његову политичку праксу? Он верује да различите расе имају различите мисије:

„Ми смо убеђени да све расе имају неку мисију у свету. Па иако смо убеђени да наша словенска раса има своје огромне вредности, ми не сматрамо да је она једина израз божанског, да она представља *избрани народ*, у смислу искључивом. [...] Ми сматрамо да истински служимо баш својој раси и својој држави кад им дамо њихову праву вредност, а не вредност уображену, коју немају нити могу имати.“²⁹⁹

Љотић у наведеном пасусу истиче разлике између његовог покрета, италијанских фашиста и националсоцијалиста. Он критикује италијанске фашисте због тога што су деификовали државу, а националсоцијалисте што су деификовали расу, запоставивши хришћанског Бога: „Над државом и над расом по нашем схватању постоје бескрајно веће вредности. И држава и раса, по нашем схватању, вреде толико колико људе тим већим вредностима приближују.“³⁰⁰ То што је Бог изнад државе и расе, не значи да словенска раса, за Љотића, нема мисију. Љотићево расијалистичко поимање Словена итекако има уплыва у његовој политичкој пракси, јер он на основу припадности „словенској раси“ себи и својим следбеницима задаје одређене циљеве. Апстрактни циљ је снажење духа, прихватањем тзв. органске мисли и одбацивањем индивидуалистичке мисли „која је родила демократију, капитализам, марксизам и большевизам, материјализам и безбоштво.“³⁰¹ Може се закључити да, према Љотићу, Словени као раса могу да се самоакутализују само у његовој варијацији фашистичке државе. Практични циљ је стварање Славије, заједничке државе свих Словена³⁰², чије су границе оцртане у првом поглављу.

Пошто су одговори на свих пет питања потврдни, намеће се закључак да је Љотић био идеалнотипски, *класични* расијалиста, према теоријском моделу Цветана Тодорова. Раса је била појам који је користио, и по њему су физичке карактеристике имале своју рефлексију у култури, а раса у појединцу. Бела раса је по Љотићу имала мандат да влада

---

²⁹⁹ Д. Љотић, „Да ли смо фашисти“, *Отаџбина*, бр. 138, 5. новембар 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 52.

³⁰⁰ Д. Љотић, „Ни фашизам, ни хитлеризам!“, *Отаџбина*, бр. 48. 3. фебруар 1935. према Љотић, Д. *СД, Књ. 2*, стр. 90.

³⁰¹ Д. Љотић, „Идеали савремене омладине“, предавање у Петровграду (данашњи Зрењанин) 1940. према Љотић, Д. *СД, Књ. 6*, стр. 202-204.

³⁰² Д. Љотић, без наслова, *Билтен*, бр. 5, 1939. стр. 1. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 6.

другим расама, а унутар беле расе супериорни су били Словени. Љотић је према специфичним особинама које је учио Словенима обликовао и своју доктрину, и своју праксу. Љотићево прихватање расе као чињенице посебно добија на важности ако имамо у виду да је расијализам у делима српских интелектуалаца тридесетих година био листом критикован и осуђен. О томе сведоче, између осталог, бројни текстови у *Српском књижевном гласнику*, те монографије *Људско друштво и расна теорија* др Љубомира Живковића, *Сумрак науке* Теодора Балка и *Расе и расизам* др Душана Недељковића.³⁰³ Љотић се својим расијализмом придружује двојци лекара, Бранимиру Малешу и Светиславу Стефановићу³⁰⁴, као редак пример расијалисте у београдској јавности.

Раса – извор и утока

Као и при идеолошкој подели Европе, Љотић се и у поимању расе сврстава међу наследнике аутора који су разум подредили интуицији. Његов доживљај расе, када се упореди са *класицима* деветнаестовековног расизма, најсличнији је оном Хјустона Стјуарта Чемберлена. Љотић, као Гобино, сматра да мешање раса доводи до дегенерације (пример војвођанских Срба), али то не ствара песимистичан поглед на свет код њега. Он се приклања „очајничком авантуристичком активизму“, карактеристичном за Чемберлена и његове националсоцијалистичке ученике, у жељи да сачува словенску расу као биолошку чињеницу. И код Љотића, као и код Чемберлена, раса, иако је и биолошка чињеница, она се може интуитивно осетити. „Ништа није тако непосредно убедљиво као посед *расе* у споственој свести. Ко припада једној изричито чистој раси, осећа то непрекидно,“ пише Чемберлен.³⁰⁵ С друге стране, Љотић говори:

„Јер осећам и знам да људска раса није за бољи инструменат Творчев. И то је свакако дивно дело Његово и оруђе Његово, јер свеобухватна моћ Његова. И кроз камен, ако му затреба, моћ Му се може исказати и воља, а како ли не би кроз крв.“³⁰⁶

---

³⁰³ Milosavljević, Olivera, н. д. Стр. 177-178. Више о односу југословенских интелектуалаца базираних у Београду према расизму националсоцијалиста, али и њихових претеча попут Гобиноа и Чемберлена на странама 172-226.

³⁰⁴ Petrović, Nenad Ž. н. д. Стр. 22-25.

Milosavljević, Olivera, н. д. Стр. 194-195.

³⁰⁵ Chamberlain, Houston Stewart, *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts, Bd. I, 2. Aufl*, München, 1900, стр. 271, према Лукаш, Ђерђ, н. д. Стр. 556.

³⁰⁶ Д. Љотић, „Идеали савремене омладине“, предавање у Петровграду (данашњи Зрењанин) 1940. према Љотић, Д. СД, Књ. 6, стр. 206.

Љотићев човек сазнаје тако што осећа. Он, као Словен, за разлику у Германа, не само да исказује божанску вољу кроз крв, него због словенске крви схвата да изнад расе и државе постоје вредније ствари.³⁰⁷ Иако Љотић каже да је Бог изнад државе и расе, он заправо тврди да је спознао првенство Бога над државом и расом управо из расних разлога, јер је Словен, предодређен да снажи дух. Дакле, за човека није пресудно које је вере, нити из које је државе, него које је расе. У припадности одређеној раси налази се човекова есенција и оно што би он требало да буде: „Што се одржао дух породичне задруге у нашем народу поглавито је дошло из разлога, што наш народ у својој маси ни до данашњег дана није изгубио своје прасловенско обележје као сељак, земљорадник.“³⁰⁸ Због тога што је његов народ расно обележен као сељак, „сељачки дух и село“ треба, по Љотићу, да буду „мерило Нове Југославије“.³⁰⁹ Ко није чисте расе, ко се сам није *вратио* земљорађи након рата, окарактерисан је као патуљак, туђин.³¹⁰ Код Чемберлена, такође, ко интуитивно не закључи да је више расе, онда се „показује као мелез, као бастард“.³¹¹ Веза Љотића и Чемберлена није случајна. Љотић је читао Чемберлена, и хвалио његова запажања.³¹² Због тога што расу везује за крв, Љотићево гледање на расу се наставља на учења Гобиноа, Чемберлена и нациста.

Он није наследник друге француске расијалистичке теорије, коју је пропагирао Ренан, да су расе превасходно „калупи моралног васпитања“, а не нешто што проистиче из крви.³¹³ Упркос бројним сличностима између доктрине протофашистичке *Француске акције*, коју је водио Шарл Морас, и Љотићевог *Збора*, један од Морасових узора, Морис Барес (Maurice Barrès), није прихватао појам расе.³¹⁴ Италијански фашизам није имао расијалистичку компоненту. Италијански фашисти су због спољнополитичких интереса,

---

³⁰⁷ Д. Љотић, „Идеали савремене омладине“, предавање у Петровграду (данашњи Зрењанин) 1940. према Љотић, Д. СД, Књ. 6, стр. 206.

³⁰⁸ Д. Љотић, „Извори наших основних начела“, *Отаџбина*, бр. 106, 22. март 1936. према Љотић, Д. СД, Књ. 3, стр. 144.

³⁰⁹ Исто, стр. 144.

³¹⁰ Д. Љотић, „Садашњи наш смер“, *Отаџбина*, бр. 38, 18. новембар 1934. према Љотић, Д. СД, Књ. 2, стр. 59.

³¹¹ Лукаш, Đerd, н. д. Стр. 556-557.

³¹² Д. Љотић, „Равнодушност честитих“, *Отаџбина*, бр. 26, 19. август 1934. према Љотић, Д. СД, Књ. 1, стр. 137.

³¹³ Todorov, Svetan, н. д. Стр. 142-143.

³¹⁴ Nolte, Ernst, *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta, Beograd, 1990. Стр. 62.

под немачким утицајем, прихватили биолошки расизам 1938. године.³¹⁵ Касније него Љотић.

Након преузимања власти у Немачкој, националсоцијалисти су наставили да стављају акценат на интуицију, иако су у расној пропаганди користили и физичке ознаке, попут боје косе и очију. Чемберлена следи Розенберг, који говори о томе да „душа... значи расу посматрану изнутра.“³¹⁶ Опадање једног народа наступа када постоји расно нејединство. По њему, у Немачкој треба да влада „ново племство“, нордијске крви.³¹⁷ Важно је уочити сличност са Љотићевом поделом истог народа на дивове и патуљке, те на идеју о губљењу расних својстава унутар једног народа. Мерење квалитета расе по послу који човек обавља подсећа и на Ле Бона, с тим што код Љотића непољопривредно становништво бива стигматизовано. Разлика између Љотића с једне, а Чемберлена и Розенберга са друге стране, је у томе што су немачки аутори видели у миту о раси замену за религију.³¹⁸ Љотићев Бог је неприкосновен и незамењив, а раса је алат да се њему приближи.

Љотићев став о раси нарочито је значајан ако су узете у обзир његове политичке последице и повезане са његовим схватањем места Балкана у Европи. Тиме што Словенима, те и Југословенима, земљорадништво представља као расну предиспозицију, он аргументује положај Југославије као земље чија се привреда треба заснивати на пољопривреди. Пољопривредна Југославија, по томе, је предодређена да буде сировинско плућно крило Немачке. Зашто прихватити подређен положај у односу на Немачку? Због тога што, Љотић каже, оно материјално није ни битно. То даље имплицира да Немци који су ставили акценат расе на материјално, телесно, треба да буду доминантни у *материјалној* Европи. Контемплативни Словени уздизаће се духовно и производити им храну. Дакле, идеолошка последица Љотићевог расијализма је, парадоксално, потчињавање сопствене супериорне расе другој раси, јер супериорност лежи у нечему ван материјалног света. Љотићев међуратни дискурс о раси је, био он свестан тога или не, део идеолошких припрема

---

³¹⁵ Gregor, A. James, *Mussolini's Intellectuals. Fascist Social and Political Thought*, Princeton University Press, Princeton, Oxford, 2005. Стр. 193-194.

³¹⁶ Лукач, Џерд, н. д. Стр. 578-579.

³¹⁷ Исто, стр. 584-585.

³¹⁸ Исто, стр. 580.

за немачку доминацију и економску експлоатацију Југославије, са или без окупације. Тај дискурс отелотворио се у пракси – кроз колаборацију.

Слике европских нација

Покушај дефиниције

Ово потпоглавље има за циљ да покаже слику европских нација у Љотићевим делима. Категорија нације врло је присутна у Љотићевим делима. Већ је наведено да је нација за њега „расно-историјска стварност“³¹⁹, што значи да нација има биолошку (расну) и друштвену (историјску) компонентну. Он, на срећу истраживача, своје виђење нације још детаљније излаже:

„Нације су најмање историјске јединице у општој историји људског рода. И то не по нашој вољи, већ по природи ствари. Нико не може утицати на историју човечанства друкчије него преко историје нације. Нација је дакле најмања маса чији је покрет релевантан у људској историји.“³²⁰

Дакле, нација је, по Љотићу, субјект историје. Појединац, или друге врсте мањих или већих људских група или класа, самим тим су као историјски чинилац дискредитоване, а оснажена је Љотићева антииндивидуалистичка и антикомунистичка позиција.

Љотићево поимање нације могуће је упоредити са моделима који су обрађени у теорији нације. Немачки историчар Фридрих Мајнеке (Friedrich Meinecke) је почетком 20. века увео термине *Staatsnation* и *Kulturnation*.³²¹ Док је нација заснована на култури статична заједница, нација заснована на држављанству је ствар активног политичког самоодређења. У Мајнекеовом правцу, савременију типологију понудио је енглески социолог Антони Д. Смит (Anthony D. Smith). Код њега је *Staatsnation* грађански (*civic*) модел нације, карактеристичан за Запад, док је незападни модел, еквивалентан са *Kulturnation*, назвао етничким (*ethnic*).³²² Основу националног идентитета код грађанског модела чини приврженост заједничким законима на одређеној територији. Одлучујући фактор за припадност је држављанство. Одлучујући фактор за припадност нацији насталој

---

³¹⁹ Д. Љотић, „Не класа, него нација!“, Отаџбина, бр. 16, 10. јун 1934. према Љотић, Д. СД, Књ. 1, стр. 100.

³²⁰ Исто, стр. 100.

³²¹ Smith, Anthony D. *National Identity*, Penguin Books, London, 1991. Стр. 8.

³²² Исто, стр. 9-11.

по етничком моделу је заједничко порекло. Независно од територије, припадност нацији је одређено етничким пореклом наших предака.³²³

Љотићев став о нацији је хибрид ова два идеалнотипска модела, што је, како каже сам Смит, доста чест случај.³²⁴ Приписавши нацији расну компоненту, он недвосмислено ставља акценат на етнички принцип у генези нације. Но, када говори како је Француска расно угрожена он каже: „Расно, јер ће иначе за држање своје територије, своје имовине и своје културе морати да прибегне посиновљењу (примању у поданство странаца), те да тако огромну и дивну башту Француске преда придошлицама из белог света.“³²⁵ Дакле, могуће је, иако није пожељно, територију и културу пренети и емигрантима – из чега се може закључити да је Љотић полазио од тога да нација није стриктно везана за крв. Нација је, по Љотићу, стога, расно и историјски условљени колективни субјект који, занемарујући унутрашње разлике и противуречности, као целина учествује у креирању историје.

Важно је додати да Љотић не посматра нацију као модерну творевину³²⁶:

„Француска револуција није толико револуција, што је оборила хиљадугодишње царство, које је у ствари створило француску нацију и Француску, већ у томе што је избацила сва веровања, мишљење, обичаје и установе француског народа које је он себи тим невидљивим и непрестаним радом створио и који су га у његовом животу штитили.“³²⁷

Француска револуција не само да није догађај који је створио француску нацију, него је њу, штавише, оштетио. Француска нација, по Љотићу, је створена у средњовековној

---

³²³ Smith, Anthony D. н. д. Стр. 11-12.

³²⁴ Исто, стр. 13. „In fact every nationalism contains civic and ethnic elements in varying degrees and different forms. Sometimes civic and territorial elements predominate; at other times it is the ethnic and vernacular components that are emphasized.“

³²⁵ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, Књ. 11*, стр. 93.

³²⁶ *Annus mirabilis* за теорију нација и национализма била је 1983. година. Тада су објављена 3 важна дела: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Verso, London, New York, 1983) Бенедикта Андерсона (Benedict Anderson), *Nations and Nationalism* (Cornell University Press, Ithaca, 1983) Ернеста Гелнера (Ernest Gellner), те *The Invention of Tradition* (Cambridge University Press, 1983) Ерика Хобсбона и Теренса Ренцера (Terence Ranger). Све три књиге преведене су на српски: *Nacija: zamišljena zajednica*, Plato, Beograd, 1998; *Нације и национализам*, Матица српска, Нови Сад, 1997; *Izmišljanje tradicije*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2002. Аутори три наведене књиге сагласни су око тога да је нација модерна творевина, која је настала под утицајем индустријализације и снажења државне власти. Љотић, који је мислио и писао о нацији пола века пре наведених аутора, разуме се, није могао да има приступ њиховим аргументима о нацији као модерној појави. Циљ зато није претрести Љотића накнадним знањем о нацији, него приметити у његовим идејама о нацији феномене који су претходни аутори учили код других идеолога нације.

³²⁷ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, Књ. 11*, стр. 87.

монархији, а њена својства су поништена Револуцијом. Овај став кореспондира са оним Шарла Мораса, који је међу француским интелектуалцима који су се бавили појмом нације био редак пример одбацивања тековина Револуције.³²⁸ Порицање револуционарних тековина у генези француске нације није био циљ ни другим мислиоцима на екстремној француској десници, попут Мориса Бареса, који је сматрао да је и Револуција део француског наслеђа.³²⁹ Љотићев став је поларни опозит ставу Ернеста Ренана, који је управо кроз пример Француске револуције доказивао како је модерна нација, као резултат историјских процеса, способна да преживи упркос нестанку династије као кохезивног елемента.³³⁰ Присталице републике у Француској револуцији виде кулминацију историјских процеса, њихов природни резултат, а не дисконтинуитет. За разлику од њих, Морас и Љотић, су осмисливши континуитет историје француске монархије, учествовали у замишљању француске нације као нечег древног. Осликавајући Француску револуцију као неприродни лом у том континуитету они, у ствари, пропагирају повратак монархије. Изнова је видљиво како Љотићу појам нације служи за потврђивање исправности његових политичких ставова.

Имаголошка анализа

Имагологија, изучавање слика и представа, нема за циљ да утврди тачност или нетачност ауторових конструкција, него стреми да утврди начин на који се слике и представе конструишу, како се пренесе, шта истичу, и у каквој су вези са сликама у другим делима.³³¹ Слика није копија реалности, она је конструкција која служи да би се исказао Други. Други (*The Other*), најшире, представља особу или групу која је другачија од *Ja* или сопствене групе.³³² У књижевној теорији, слика Другог нарочито је присутна од поменутог Саидовог дела *Оријентализам* (1978). Но, Други није био предмет само науке о књижевности. Седамдесетих година XX века Други је постао предмет истраживања у оквиру филозофије, антропологије, па и психоанализе.³³³ Ово потпоглавље има за циљ да

³²⁸ Тодоров, Цветан, н. д. Стр. 226.

³²⁹ Исто, стр. 223.

³³⁰ Renan, Ernest, „Što је нација“, превод на хрватски у часопису *Pro tempore*, бр. 4, 2007. Стр. 63.

Оригинално, ради се о предавању Ернеста Ренана на Сорбони од 11. јануара 1882. које је било насловљено *Qu'est-ce qu'une nation?*

³³¹ Гвозден, Владимир, „Полазишта и циљеви имаголошког изучавања књижевности“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 49, 1-2, 2001. Стр. 216-217.

³³² Mountz, Alison, „The Other“, *Key Concepts in Political Geography*, Thousand Oaks, Sage, 2009. стр. 328-329.

³³³ Дос, Франсоа, *Историја структурализма II*, Карпос, Лозница, 2019. Стр. 289.

представи Љотићеву слику Другог у простору (нејугословенских европских нација). Неосвешћена слика Другог може се исказати кроз стереотип, који преноси есенцијалистичку поруку. Такође, негативну карактеризацију Другог прати имплицитна позитивна карактеризација сопства.³³⁴

У овом потпоглављу биће анализирани Љотићеве слике Француза, Енглеца, Италијана, Немаца, Руса и Финаца. Сlike првих пет нација су нам значајне јер представљају најмногуљудније народе држава које Љотић карактерише као европске силе, док је слика Финаца значајна због тога што се њоме исказује контраст Совјетском Савезу.

Нација се, код Љотића, надовезује на расу као њена подврста. Због тога не чуди што је словенска нација, руска, представљена у најпозитивнијем светлу. Русе Љотић потпуно поистовећује са Словенима, и тиме са Југословенима – сви они деле исте расне карактеристике које су већ у раду набројане. Љотић инсистира на опозицији „Свете Русије“ и „Сотонске Совјетије“.³³⁵ За Русе, по њему, није карактеристична бољшевичка „перфидна лажљивост“ и агресивност.³³⁶ Руси су, за Љотића, нација у рату са сопственом влашћу:

„Слава оним милионима руских сељака и радника који се данас на руској њиви боре против ненародног, туђинског, несловенског, јудео-бољшевичког режима за народну и словенску Русију и који су у тој борби дали преко двадесет милиона жртава!“³³⁷

Не треба изгубити из вида да Љотић мало редова посвећује карактеризацији Руса, док је поређење и супротстављање „Свете Русије“ и Совјетског Савеза поступак који често понавља. За њега Русија мора да буде национална монархија, и он замера делу *беле* емиграције што не зазива повратак царства након пропасти бољшевичке власти.³³⁸

Да би се критиковао Совјетски Савез Љотић посеже за карактеризацијом Финаца, чија је држава у тренутку писања текста била нападнута од стране СССР:

---

³³⁴ Гвозден, Владимир, н. д. Стр. 217-218.

³³⁵ Д. Љотић, „Руска истина“, *Билтен*, бр. 41, 27. март 1940. стр. 7-10. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 187.

³³⁶ Исто, стр. 186.

³³⁷ „Посета студената *Српског културног клуба* Смедереву“, *Билтен*, бр. 13, 21. мај 1939. стр. 17-19. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 61.

³³⁸ Д. Љотић, „Како настају револуције“, *Отаџбина*, бр. 158, 24. април 1937. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 120.

„И зар ми данас из љубави према Русији пред Финцима, (несретним, али јуначким и малим народом, мирним, вредним и одиста културним) и пред осталим светом да на Русију навлачимо одијум од поступака безбожне, материјалистичке, јудеоболшевичке Совјетије, изједначујући Совјетију са Русијом и представљајући је као представницу руског народа?“³³⁹

Овакав опис Финаца интересантан је као пример тзв. синхронијског есенцијализма, који се заснива на веровању да појединачне нације у целости поседују одређујуће карактеристике.³⁴⁰ Но, слика Финске неодољиво подсећа на слику слободољубивог Балкана која је већ престављена. Љотић, давши Финцима епитете којим је описивао балканске народе, сврстава овај народ високо у својој хијерархији. Ту су позицију заслужили одбраном од комунистичког напада. Вреди напоменути да текст који осуђује агресију СССР на Финску апологетски посматра владавину Руског царства над њом. Туђинска власт, према Љотићевом мишљењу, ипак, у специјалним случајевима, може бити благотворна: „Подизање Финске је у сваком погледу [...] дело царске Русије“.³⁴¹ Ослобођење од туђинске власти, дакле, није за Љотића универзално примењив принцип. Када према *туђину* гаји симпатије, за његову владавину над другим народима налази оправдање.

Од нација преостале две европске расе, „латинске“ и „германске“, Љотић највише пажње посвећује Французима и Немцима. То није чудно. У Француској је он провео одређено време као студент, а био је и окренут француским ауторима као познавалац њиховог језика. Што се тиче Немаца, Љотић је био окренут Трећем Рајху као пракси „идеалистичке“ владавине. Такође, он је барем од 1936. одржавао живе контакте са националосцијалистима.³⁴²

Слика Француза је афирмативна. Он француској нацији приписује витешка ратничка својства.³⁴³ Французи су „родољуби“, „бистри“.³⁴⁴ У поређењу са немачким радником, онај француски:

---

³³⁹ Д. Љотић, „Руска истина“, *Билтен*, бр. 41, 27. март 1940. стр. 7-10. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 185.

³⁴⁰ Гвозден, Владимир, н. д. Стр. 212.

³⁴¹ Д. Љотић, „Руска истина“, *Билтен*, бр. 41, 27. март 1940. стр. 7-10. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 185.

³⁴² Lompar, Rastko, н. д. Стр. 89.

³⁴³ Д. Љотић, „Општи поглед“, *Билтен*, бр. 18, 28. јун 1939. стр. 1-5. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 114.

³⁴⁴ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, Књ. 11*, стр. 93.

„Далеко је бистрији од Немца. Лакше схвата. Гипкији је. Па откуд сад одједном ова страховита и понижавајућа разлика? Отуда што Немац живи од режима органског схватања друштва. Он је уверен да ради за Немачку, дакле за себе. Француз напротив, живи у режиму индивидуализма, мистичног друштва. Он је уверен да ради за свог класног непријатеља, јер и сама држава кад је сопственик фабрике је класни непријатељ, пошто држава још није социјалистичка већ буржоаска, то опет излази да он ради за господарећу класу.“³⁴⁵

Љотић се користи опозицијом Французи–Немци, толико присутном у европском дискурсу барем још од 18. века. Супротстављање суседа на Рајни за Љотића има важну идеолошку функцију. Он кроз овај контраст покушава да поентира и представи супериорност сопствене идеологије. Немачки радник, иако је инфериорнији у односу на француског, има неколико предности: „органско“, антииндивидуалистичко друштвено уређење, те то што је њега Хитлер подсетио да је „човек, муж, отац“. Немица је „жена и мајка“, враћена, захваљујући Хитлеру, где јој је, како то Љотић замишља, и место, у дом.³⁴⁶ Због тога, сматра Љотић, националсоцијалистичка Немачка просперира, а Француска, затрована идејом о класној борби и индивидуализму, пропада.

Љотићево упоређивање Француза и Немаца носи јасну идеолошку поруку да нација са бројним квалитетима, супериорна у односу на суседа, може да пропадне ако јој је уређење државе неадекватно. За Љотића, неадекватности Француске су што је република и парламентарна демократија у којој, како он каже, владају Јевреји. Он критикује Французе што су спремни да погину за речи *Слобода, једнакост, братство*, које су по њему „сан, заблуда, неистина, нестварност“.³⁴⁷ Немци, упркос инфериорности у односу на Французе, због промена које је увела националсоцијалистичка власт, на које Љотић позитивно гледа, успели су да претекну западне комшије.

Лик Француза у аутобиографском спису *Из мога живота* Љотић је искористио не би ли кроз поређење француске и сопствене нације истакао првенство оне друге:

„'А колико вас има сада?' упитаће Француз. Рачунамо да ће нас бити око 150.000 људи укупно. Тада ће ми млади официр рећи: 'Ја, господине, Французи су велики и

---

³⁴⁵ Исто, стр. 95.

³⁴⁶ Исто, стр. 93-94.

³⁴⁷ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, Књ. 11*, стр. 89.

родољубиви народ. Али да ко тако доведе, под истим околностима, Французе до Пиринеја, да им ту да четири хлеба и пола кила пексимита, и да им нареди да пређу преко Пиринеја, и оставе своја огњишта непријатељу, - сумњам да би их било 150.000 људи, што би, верни војничкој застави, прешли преко Пиринеја. Ово је заиста, господине, епопеја, страшна и величанствена. Вашем народу је досуђена велика судбина."³⁴⁸

Љотић ове речи приписује француском официру који је дочекао српску војску у албанској луци Валони јануара 1916. године. Опет, не улазећи у разматрање веродостојности Љотићевог преношења туђих речи, можемо понудити претпоставку због чега уопште преноси баш овај разговор у 1938. години, када пише *Из мога живота*. Француз, Други, у овом исечку текста инструментализован је не би ли истакао јединственост српске пожртвованости при преласку Албаније, и одабраности која из таквог подвига следи. Преносећи речи у којима странац критикује свој народ, Љотић хвали сопствени.

Још две европске силе настањује по једна „латинска“ и „германска“ нација. Ипак, слика ове две нације, италијанске и енглеске, мање је Љотићу важна него слика француске и немачке нације. Од свих наведених нација Љотић је најнегативније гледао на Италијане. Такав однос према Италијанима може се објаснити као последица атмосфере коју су производило супарништво Италије и Југославије на Јадрану, које је обележило читав међуратни период. Почецима тог сукоба Љотић је сведочио лично, као војник стациониран у околини Ријеке након Првог светског рата, када је доживљавао сукобе и неспоразуме са италијанским официрима.³⁴⁹ Љотић осликава италијанску „превртљивост“.³⁵⁰ Италијани су и лукави, јер су „ненадмашни мајстори“ да исказе у дипломатији завију „у десетине обланди“.³⁵¹ Љотићеве слике Италијана такође су примери синхронијског есенцијализма.³⁵²

Љотић најмање осликава Енглезе, што се може разумети као последица и географске удаљености Уједињеног Краљевства, као и традиционалне неукорењености британског

---

³⁴⁸ Исто, стр. 32.

³⁴⁹ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, Књ. 11*, стр. 41-45.

³⁵⁰ Д. Љотић, „Немачко-италијански савез“, *Билтен*, бр. 14, 29. мај 1939. стр 1-2. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 64.

³⁵¹ Исто, стр. 63.

³⁵² Гвозден, Владимир, н. д. Стр. 212.

утицаја у југословенској култури, у поређењу са оним француским или немачким. Енглези су, као и французи, представљени као витешка нација.³⁵³ Они су, по Љотићу, „практични“, али уз „парадоксалну наклоност [...] за утопију“.³⁵⁴ Ова енглеска наклоност за утопију је мана, због тога што чини Енглезе подложним да буду носиоци пројекта разоружане, уједињене „Нове Европе“, која је за Љотића „мамац старог Израилља“³⁵⁵, завера којом Јевреји посежу за светском доминацијом.

Важно је уочити како Љотић позитивно осликава оне нације којима критикује државно уређење. Кроз позитивну слику француске, енглеске и руске нације он критикује парламентарну демократију и комунистички Совјетски Савез. Добро уређење друштва и државе, за Љотића, способно је да чак и од народа које карактерише лошијим *својствима*, Немаца и Италијана, направи силу. Италијанима се, иако негативно окарактерисани, признаје напредовање и јачање под фашизмом. Читајући Љотићеве карактеризације нација, поново уочавамо обресе супротстављене *материјалистичке* и *идеалистичке* (фашистичке) Европе.

Енглески, француски, а нарочито руски народ квари, по њему, утицај Јевреја, носилаца *материјализма*. Код Енглеца, чија је држава ипак монархија, је за Љотића то најмање приметно, јер је утицај закулисни. Французима је владао Јеврејин Блум, а још је њихова држава била република заснована на лажним идеалима. Најгоре је, Љотић сматра, Русима, који су у отвореној конфронтацији са својом влашћу, која је наметнута диктатура Јевреја, која огољено намеће разарање свега „руског“. Нације које су, према Љотићу суштински позитивне, спутане су наметнутим уређењем, које је за њих неприродно и неадекватно.

На основу изложеног да се закључити да слике нација у Љотићевим делима имају неколико идеолошких функција. Једна од тих функција је похвала сопствене нације негативном сликом Другог. Слике нација он користи и да би репродукцијом стереотипа

---

³⁵³ Д. Љотић, „Општи поглед“, *Билтен*, бр. 18, 28. јун 1939. стр 1-5. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 114.

³⁵⁴ Д. Љотић, „Драма савременог човечанства“, *Билтен*, бр. 33-34, 1. децембар 1939, стр. 14-16. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 71.

³⁵⁵ Д. Љотић, „Драма савременог човечанства“, *Билтен*, бр. 33-34, 1. децембар 1939, стр. 14-16. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 71.

дискредитовао супарника. Стереотипи и уздизање сопствене нације, такође стереотипично представљене, иду и заједно:

„Све бисмо рекли да Срби не виде да им је сва величина и лепота, и божанство и снага, и слава, и мудрост, баш у тој христовности и крстовности. Него би хтели као да се зову Срби, а да буду богати као Енглези, - да се заклињу у српство, а уживају као Французи, мудрују као Немци, лукаве као Италијани. Не виде, тако изгледа, Срби да из свог корена снагу морају црпети, а не ни из немачког, ни италијанског, ни американског, ни англо-француског.“³⁵⁶

Но, Љотић најчешће користи слике нација не би ли показао супериорност свог светоназора, и као узрок пропасти европских нација, које су некад биле велике, представио своје идеолошке противнике и њихове вредности. Поново, то су: индивидуализам, демократија, комунизам. Ревитализација и обнова моћи нације могуће су, по Љотићу, кроз фашистичко уређење и уклањање Јевреја са позиција моћи. Државе које су се већ фашистичке, Немачка и Италија, пронашле су пут ка самоактуализацији сопствене расе и нације. Руси, Французи и Енглези такође би могли да се самоактуализују, да искористе своје инхерентне предности које карактеришу њихову расу и нацију, само у одсуству *материјалистичког* уређења. Дакле, свака европска нација, по Љотићу, своју суштину може да у потпуности искаже и свој потенцијал у потпуности да оствари тек у својој специфичној фашистичкој државној творевини. Најблагодонаклоније, чак плачно, Љотић посматра Русе, што одговара његовом ставу о супериорности „словенске“ расе. Како између „латинске“ и „германске“ расе није издвојио супериорнију, не чуди што квалитет расе није фактор када пореди Французе и Немце.

Израиљ – иза речи

Димитрије Љотић оцењен је као најизразитији антисемита у међуратном Београду.³⁵⁷ Већ је поменуто да је о Љотићевом антисемитизму је написана читава монографија.³⁵⁸ Потпоглавље које следи ће имати задатак да анализира његов појам Израиља, који често

---

³⁵⁶ Д. Љотић, „Реч две, Србима“, *Билтен*, бр. 42, 2. април 1940. Стр. 11-13. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 207.

³⁵⁷ Petrović, Nenad Ž. н. д. Стр. 107.

³⁵⁸ Гавриловић, Дарко, н. д.

користи. Након тога, биће размотрено је ли Љотићев антисемитизам пре Другог светског рата био базиран више на хришћанском или на расном антисемитизму.³⁵⁹ Реч *Израиљ*, архаични облик речи *Израел*, у српском језику користила се да означи појединачног припадника јеврејског народа.³⁶⁰ У немачком језику, реч *Israel* може да означава читав јеврејски народ.³⁶¹ Она је старојеврејског порекла и приближно значи „онај који се бори са божанским бићима“.³⁶² Израел је, у ствари, било име које је добио Јаков, једна од централних фигура Књиге постања, након што је у рвању надјачао натприродно биће послато од Бога.³⁶³ Од дванаесторице Јаковљевих синова настало је 12 племена Израела.³⁶⁴

Љотић почиње да користи реч *Израиљ* у својим делима 1938. године.³⁶⁵ Овом речју он означава јеврејски народ као колективни субјект. Избором имена у једнини, *Израиљ*, он на још једном нивоу пориче различитости унутар колектива, које би имплицирала реч у множини – *Јевреји*. Након што је речи *Израиљ* додељено да једнином исказује тоталитет једног народа, њој су додељена својства појединца. Израиљ је, по Љотићу, дрзак и лукав³⁶⁶, он смејући се трља руке³⁶⁷, њему се Љотић обраћа на *ти*: „Кад ти човек схвати једном планове, свака твоја реч да се лако објаснити!“³⁶⁸

Библијску причу о рвању Јаковљевом са анђелом, али и читав живот тог јеврејског праоца, Љотић користи да дискредитује своје савременике, Јевреје. Он је говорио: „И та

---

³⁵⁹ У међуратном периоду, Дарко Гавриловић даје предност религијској дискриминацији Јевреја код Љотића у односу на расну дискриминацију (Гавриловић, Дарко, н. д. Стр. 202)

³⁶⁰ Одреднице *Израел* и *Израиљ*, *Речник српскохрватскога књижевног језика, Књига друга Ж-К*, Матица српска и Матица хрватска, Нови Сад, Загреб, 1967. Стр. 431-432.

³⁶¹ Одредница *Israel*, *Das große Wörterbuch der deutschen Sprache, 4 Hex-Lef*, Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich, 1994. Стр. 1743.

³⁶² *The Encyclopaedia of Religion, Volume 7 Icon-Ens*, гл. уредник Мирча Елијаде (Mircea Eliade), Macmillan Publishing Company, New York, 1987. Стр. 503.

³⁶³ Тада му рече: Одселе се нећеш звати Јаков, него Израиљ; јер си се јуначки борио и с Богом и с људима, и одолео си. (*1. књига Мојсијева*, 32:28, превод Ђуре Даничића)

³⁶⁴ *Lexikon für Theologie und Kirche, 5 Hannover-Karterios*, red. Josef Höfer, Karl Rahner, Verlag Herder, Freiburg, 1960. Стр. 803-804.

³⁶⁵ Д. Љотић, „*Биће плач и шкргут зуба*“, *Нови пут*, бр. 11, 3. април 1938. према Љотић, Д. *СД, Књ. 12*, стр. 19.

³⁶⁶ Д. Љотић, „Јеврејски труд да Совјетији спасу лице“, *Билтен*, бр. 37, Београд, 14. јануар 1940, стр. 7-9. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 113.

Д. Љотић, „Неразумљиви став Енглеске“, *Билтен*, бр. 5, 22. август 1940. стр. 11–14. према Љотић, Д. *СД, Књ. 9*, стр. 127.

Д. Љотић, „*Биће плач и шкргут зуба*“, *Нови пут*, бр. 11, 3. април 1938. према Љотић, Д. *СД, Књ. 12*, стр. 21.

³⁶⁷ Д. Љотић, „Драма савременог човечанства“, стенограмске белешке са предавања у Инжењерском дому у Београду 25. октобра 1939. према Љотић Д. *СД, Књ. 12*, стр. 53.

³⁶⁸ Д. Љотић, „Јеврејски труд да Совјетији спасу лице“, *Билтен*, бр. 37, Београд, 14. јануар 1940, стр. 7-9. према Љотић, Д. *СД, Књ. 8*, стр. 113.

старозаветна прича уклесана је у душу израиљског народа. Онако као што је у нашу песма о Милошу и Марку. Она влада његовим животом.³⁶⁹ Иако је Јаков, по Књизи постања, био нападнут, и није знао са ким се рве, Љотић тумачи његову одлуку да се бори овако: „Који је то народ и има ли иједног који се у својој историји дрзнуо да помисли да се рве с Богом? Само је Израиљ тај!“³⁷⁰ Јаковљево рвање са анђелом Љотић оцењује као дрскост, која производи жељу *Израиља* да у рвању са осталим народима света изађу као победници и владари.³⁷¹ Из тога што је прича о Јакову део јеврејског канона, он закључује да се Јевреји њоме воде као обавезујућим заветом.

Ту не стаје тражење есенције јеврејског народа у Јаковљевим особинама. Према Љотићу, *Израиљ* је пред светом увек маскиран, сакривен, као што је и ћосави Јаков био прекривен јарећом кожом када је од свог слепог оца Исака тражио благослов намењен Јаковљевом рутавом старијем брату Исаву. Ова превара предодређује и двадесетовековне Јевреје да буду охоли и преваранти, закључује Љотић.³⁷² Он повлачи и паралелу између слепог Исака и европских народа – и једни и други наседају на превару *Израиља*.³⁷³ Љотић за „јарећу кожу“ проглашава и сукоб Троцког (Троцкий, Лев Давидович) и Стаљина. И то је за њега лажни сукоб, којим *Израиљ* вара хришћане да је нејеврејин Стаљин прогнао Јеврејина Троцког, тиме учинивши бољшевизам нејеврејским на први поглед.³⁷⁴

Поређење Јевреја са Јаковом има трагичан исход, инкорпориран у Љотићево тумачење самог Другог светског рата. Јер, већ је речено да је Љотић почетком Другог светског рата сматрао да немачки напад заправо убрзава остварење јеврејских намера да се спроведе светска револуција. Он, предајући у Београду и широм Југославије говори:

„Још нешто мора бити! Мора доћи велика револуција. Огроман хаос у свету. Мора доћи страشان лом. Биће ту и Јевреја који ће stradати. Али, Боже мој, колико је сваки хришћански народ жртвовао за славу и величину своју, колико је жртава својих правих чистокрвних синова дао, па мора у томе земљотресу и Израиљ дати жртава. Али те су жртве потребне. То је као оно стегно на нози Јаковљевој што се ишчаши приликом рвања, те Јаков

---

³⁶⁹ Д. Љотић, „Драма савременог човечанства“, стенограмске белешке са предавања у Инжењерском дому у Београду 25. октобра 1939. према Љотић Д. *СД, Књ. 12*, стр. 30.

³⁷⁰ Исто, стр. 29-30.

³⁷¹ Исто, стр. 30.

³⁷² Исто, стр. 31. и 34.

³⁷³ Исто, стр. 34.

³⁷⁴ Исто, стр. 43.

поче храмљати. Те жртве морају доћи, али после долази зора, долази час победе Израиља!“³⁷⁵

Дакле, он посматра Други светски рат као остварење јеврејске завере, у коју је Немачка намамљена. Немачка је, започевши рат, по Љотићу, створила услове за светску комунистичку револуцију након које ће једини владалац остати *Израиљ*. Док траје рат, и док траје хаос, „Боже мој“, страдаће и Јевреји. То страдање, по Љотићу, неће бити ништа више од Јаковљеве повреде ноге у рвању. На овај начин, Љотић оправдава системско насиље над Јеврејима широм Европе и учествује у интелектуалној припреми за Холокауст.

Вредно је помена да је други истакнути међуратни антисемита, епископ Николај Велимировић, користио реч *Израиљ* да означи земљу у којој је смештена већина библијских прича³⁷⁶, док је за Јевреје понекад користио и израз Израиљци или „народ израиљски“.³⁷⁷ За разлику од Велимировића, Љотићу колективни субјект *Израиљ* допушта више фигура. Захваљујући једнини, он може да поистовети *Израиљ* са „Великим Редитељем драме човечанства“. „Драма човечанства“ је Љотићева идеја о Другом светском рату, након којег ће бити успостављен светски комунизам. Како је познато да је Љотић Јевреје посматрао и као биолошки одвојену расу и као засебан народ³⁷⁸, можемо закључити да Јевреји заузимају најнижу позицију у његовој расијалистичкој хијерархији, те да су предмет есенцијалистичких стереотипа који треба да аргументују ту позицију. Због нескривеног презира према Јеврејима Љотић није само расијалиста, него и расиста.

Љотићево поимање Јевреја као посебне расе указује да је његов међуратни антисемитизам имао примесе расистичког и конзервативно-буржоаског антисемитизма Шарла Мораса. Као и атеиста Морас, Љотић је посматрао Јевреје као страном тело које ровари против нације.³⁷⁹ Он је, попут нациста, посматрао светску историју као сукоб Јевреја и нејевреја.³⁸⁰ Љотићев антисемитизам у литератури је био оцењиван као хришћански³⁸¹, што имплицира везу са предмодерном мржњом према Јеврејима, која је присутна још од

---

³⁷⁵ Д. Љотић, „Драма савременог човечанства“, према Љотић Д. *СД, Књ. 12*, стр. 34.

³⁷⁶ Велимировић, Николај, *Емануил*, III – 17. <<https://www.rastko.rs/svecovek/duhovnost/vlnikolaj/vlnikolaj-emanuil.html>> (Приступљено 6. августа 2020. године)

³⁷⁷ Велимировић, Николај, *Српски народ као Теодул*, глава 32. и 33. <<https://svetosavlje.org/srpski-narod-kao-teodul/>> (Приступљено 6. августа 2020. године)

³⁷⁸ Д. Љотић, „Дијалог са Јеврејиним“, *Отаџбина*, бр. 84, 18. октобар 1935. према Љотић Д. *СД, Књ. 12*, стр. 4.

³⁷⁹ Nolte, Ernst, *Three Faces of Fascism*, The New American Library, New York, Toronto, 1965. Стр. 85-86.

³⁸⁰ Драгосављевић, Василије, н. д. Стр. 569.

³⁸¹ Гавриловић, Дарко, н. д. Стр. 227.

позне антике.³⁸² Овим се губи из вида опомена Хане Арент (Hannah Arendt) о суштинској разлици модерног антисемитизма и предмодерне мржње према Јеврејима. За разлику од предмодерне мржње, која је била уперена према Јеврејима који су били затворена заједница, одвојена од остатка друштва, модерни антисемитизам је настао у контексту секуларизације Јевреја и њихове асимилације у друштво које их је окруживало.³⁸³ Јеврејима се као грех више није спочитавала одвојеност, него инфилтрација. За Мораса, то је инфилтрација у државу. Према нацистима, то је инфилтрација у расу. Љотићев антисемитизам на трагу је и француског и немачког модерног антисемитизма, јер се супротставља Јеврејима-инфилтраторима. По њему је Израил присуством у политичким и финансијским круговима и кроз контролу државне власти у *материјалистичким* државама направио припреме за светску револуцију, која ће значити надмоћ јеврејске расе над осталима.

Љотић поклања поверење *Протоколима сионских мудраца*.³⁸⁴ Не треба изгубити из вида да је Љотић одржавао контакт са београдском заједницом *беле* руске емиграције³⁸⁵, чији је део карактерисао отворени антисемитизам, ширење *Протокола* и тезе да су Јевреји уништили „Свету Русију“.³⁸⁶ Како по Љотићу инфилтрација Јевреја у државну власт негативно утиче на развој државе и нације показано је у одељку *Имаголошка анализа*, на примеру његовог става о владајућој структури Совјетског Савеза, Француске и Уједињеног Краљевства.

---

³⁸² Више о односу ранохришћана према Јеврејима у Michael, Robert, *Holy Hatred: Christianity, Antisemitism, and the Holocaust*, Palgrave Macmillan, New York, Basingstoke, 2006. Стр. 15-44.

³⁸³ Arendt, Hana, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd, 1999. Стр. 7.

³⁸⁴ Д. Љотић, „Драма савременог човечанства“, стенограмске белешке са предавања у Инжењерском дому у Београду 25. октобра 1939. према Љотић Д. *СД, Књ. 12*, стр. 36.

Протоколи сионских мудраца је фалсификат који се представљао као јеврејски план да покоре свет. Иако је вероватно настао у Француској у контексту Драјфусове афере (Laqueur, Walter, *The Changing Face of Antisemitism. From Ancient Times to the Present Day*, Oxford University Press, 2006. Стр. 29) његови делови су најпре објављени у наставцима у црностотинашким новинама *Знамя* (Застава) у Русији 1903. године. Као целовита књига *Протоколи* су објављени 1905. године, а издао их је православни мистик Сергеј Нилус (Сергей Нилус). Ова књига инспирисала је антисемите широм света у првој половини 20. века, укључујући руског цара Николаја II и Адолфа Хитлера (Fisher, Gordon, „About The Protocols of the Elders of Zion“ <<https://web.archive.org/web/20030809215759/http://www.h-net.org/~antis/doc/graves/graves.a.html>>

(Пристапљено 11. августа 2020. године). Још у међуратном периоду документ је био разоткривен као фалсификат (Hamilton, Alaster, н. д. Стр. 140). Љотић је сматрао да Јевреји називају *Протоколе* „фалсификатом“ јер им откривају планове (Д. Љотић, „Драма савременог човечанства“, стенограмске белешке са предавања у Инжењерском дому у Београду 25. октобра 1939. према Љотић Д. *СД, Књ. 12*, стр. 36).

³⁸⁵ Д. Љотић, „Како настају револуције“, *Отаџбина*, бр. 158, 24. април 1937. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 120.

³⁸⁶ Laqueur, Walter, н. д. Стр. 104-105.

Из наведеног се да закључити да је Љотићев антисемитизам модеран, да његове изворе треба тражити у његовом времену, социјалној позадини те утицају махом француских и немачких савременика. Хришћанска реторика и позивање на библијске приче (произвољно тумачене³⁸⁷) њему служе као аргументи за већ утврђене, модерне антисемитске ставове. Љотићева главна замерка Јеврејима је за тобожње доношење индивидуализма, демократије и комунизма, а не за убиство Христа. Љотићев антисемитизам споља може да делује као предмодерна хришћанска мржња према Јеврејима. Но, она се, након анализе, открива као модерни антисемитизам, који је одговор на модерне проблеме, а заоденут хришћанском реториком.

---

³⁸⁷ И Гавриловић Љотићево коришћење Библијом оцењује као произвољно (Гавриловић, Дарко, н. д. Стр. 209).

Европска прошлост и светска будућност

У претходним поглављима представљена је Љотићева мапа тадашње Европе и његове слике раса и нација које је настањују. У овом поглављу биће анализирани Љотићев поглед на периоде европске историје, те његово предвиђање европске и светске будућности. Како би се употпунила његова слика будућности, биће представљена и Љотићева слика конкуренције која је довела у питање европску хегемонију у свету – Сједињених Америчких Држава и Јапана.

Прошлост

Љотић о свом погледу на историју експлицитно говори у чланку *Слабост духа*.³⁸⁸ Приступи проучавању и тумачењу историје се, по њему, деле на три врсте: једнодимензионални, дводимензионални и онај за њега исправни, тродимензионални.³⁸⁹

Љотић марксистички поглед на историју сматра за најгори и назива га једнодимензионалним. Једнодимензионална историја је она која као метод примењује историјски материјализам и као једини пресудан фактор узима „људску економику“, под чим подразумева начин привређивања.³⁹⁰ Љотић критикује марксистичко поимање класне борбе:

„Марксисте су покушали, да кроз цео историјски развитак људског друштва спроведу поделу на класе и класну борбу, па су је видели и тамо где је није могло бити, јер није било капитализма. Они су зато феудалне господаре и свештенство прогласили господарским класама средњег века, па су покушали да се спусте и у стари век, па да и у

---

³⁸⁸ Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 116-119.

³⁸⁹ Љотић се за своју троделну поделу историје користи математичким појмовима три димензије простора: дужином, ширином и дубином. Овакав приступ му даје одређене стилске предности. Прво, марксистички поглед на историју може да окарактерише као „једнодимензионалан“ и тиме да га одбаци. Још важније, може да устврди како његов поглед на историју садржи „дубину“. „Дубина“ није тек још једна димензија, јер та реч носи значење које имплицира да је Љотић пронашао у суштину, у некакво исконско знање. Стилска слабост Љотићевог избора да три погледа на историју подели по просторним димензијама је што када говори о „дводимензионалној историји“ речи „дужина“ и „ширина“ не носе семантичку вредност као реч „дубина“. Љотићева фигура о три димензије историје најслабија је када говори о „дводимензионалној историји“, чија се аналогија са „дужином“ и „ширином“ чини исфорсираном.

³⁹⁰ Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 117.

њему пронађу друштвене класе. Што те *класе* нису ни по чему битном одговарале класама у смислу марксизма – то су они просто прећутали.“³⁹¹

Класе су, код Љотића, историзоване и окарактерисане као производ капитализма. Он марксистички велики наратив о историји као историји класне борбе одбацује као редукционистички. Оспоравањем погледа на историју супарничке идеологије, Љотић жели да разоткрије некомпетентност њених присталица за решавање савремених проблема.

Даље, Љотић о дводимензионалном погледу (у дужину и ширину) пише како се он бави спољним, појавним деловима историје: „и цареви и краљеви, и ратови и битке, и култура и економија – само су спољашње лице историје. То знати значи много знати, али много знати не значи још и много разумети.“³⁹² Из овог цитата се види да је у исту категорију Љотић стављао политичку, војну, културну и друштвену историју, те да он и појединачне историјске догађаје и структурне промене сврстава у „дводимензионалну историју“. На овај начин Љотић је велики део историографске продукције прогласио незадовољавајућим, јер се помоћу њега не долази до *разумевања* историје.

Љотић се супротстављањем *знања* и *разумевања* укључио у деветнаестовековну историографску расправу позитивиста и историциста. Немачки историцисти, попут Леополда Ранкеа и Јохана Густафа Дројзена (Johann Gustav Droysen), оштро су критиковали каузална објашњења, путем којих су позитивисти тумачили друштво и његову прошлост. За њих су методе природних наука биле непримењиве на људску историју, коју није требало објаснити (erklären), него разумети (verstehen).³⁹³ Битно је имати у виду да је *разумевање* (Verstehen) интуитивни, а не логички чин.³⁹⁴ Но, то што Љотић даје предност *разумевању* у односу на објашњење, никако не значи да од немачких историциста поред метода мишљења преузима и светоназор. *Разумевање* је, опомиње амерички историчар историографије Георг Игерс (Georg Iggers), изразито лична, субјективна активност.³⁹⁵

---

³⁹¹ Д. Љотић, „Сталежи и класе“, *Отаџбина*, бр. 116, 4. јун 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 30.

³⁹² Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 116.

³⁹³ Iggers, Georg G. *The German Conception of History. The National Tradition of Thought from Herder to the Present*, Wesleyan University Press, Middletown, 1983. стр. 109-110.

³⁹⁴ Исто, стр. 111.

³⁹⁵ Исто, стр. 111.

Како је Љотић *разумевао* историју? Он је, не би ли разумео историју мислио да треба познавати „трећу димензију“ историје, њену дубину. Та дубина по њему је „људски дух“.³⁹⁶ Он сматра „духовну атмосферу“ за најмоћнији фактор историје и покретач историјских промена. Разумевање те нематеријалне компоненте предуслов је, сматра Љотић, стварног историјског знања. До ње се не долази знањем „филозофске мисли, културе, уметности.“³⁹⁷ Љотић је до закључака о „духу“ долазио интуитивно, путем уживљавања (Einführung), начина сазнавања који су препоручивали управо немачки историцисти.³⁹⁸ Сликвит пример Љотићевог уживљавања налази се у тексту *Како настају револуције*.³⁹⁹ У њему Љотић о позном Риму и његовом „духу“ закључује тако што покушава да се уживи у ментални склоп једног римског аристократе који од пријатеља дан пред пад Рима под Готе тражи нову испоруку вина. Љотић маштовито домишља сцену која се крије иза историјског извора, писма поменутог Римљанина пријатељу:

„Погледајте ви тог патриција римског кроз то његово писмо писано уочи пада старог Рима. Уверен сам да тога дана није заборавио ниједну бригу да укаже својој однегованој личности. Премазали су му косу мирисима, вешти робови истрљали су његово господско тело, и усред тога, сетио се финог укуса оног дивног вина што му пријатељ посла. И док му настојник имања његових јављаше да су дошли весници са његових поседа из горњег тока Тибра и јављају да је варварска коњица опет дошла, направила велике штете и ишчезла као олуја он рече: „пиши“, па му с очитим смешком, следећи речи, издиктира писмо по коме смо га запамтили.“⁴⁰⁰

Наведени цитат показује снагу Љотићеве жеље да се потпуно уживи у позицију замишљеног малодушног Римљанина. Он приповеда о његовим чулима мириса, додира и укуса, о његовој одвојености од актуелних дешавања, па чак и његовој гестикулацији док је диктирао писмо. Иако аматерски, Љотићев покушај да проникне у историјску истину уживљавањем укоренењен је у методологији историјске науке.

---

³⁹⁶ Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 117.

³⁹⁷ Исто, стр. 118.

³⁹⁸ Bentley, Michael, „Introduction: Approaches to Modernity: Western Historiography since the Enlightenment“, *Companion to Historiography*, ed. Michael Bentley, Routledge, London, New York, 1997. стр. 440.

³⁹⁹ Д. Љотић, „Како настају револуције“, *Отаџбина*, бр. 158. 24. април 1937. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 119-123

⁴⁰⁰ Исто, стр. 121.

Држање римскиог аристократе Љотићу служи да закључи о позноримском „духу“. Из тога проистиче питање – у каквој је вези Љотићево поимање народног „духа“ са поимањима његових претходника? Идеја да одређена нација или култура поседује дух присутна је од прве половине 18. века, од дела италијанског филозофа Ђамбатисте Викоа (Giambattista Vico) и француског филозофа Монтескјеа (Montesquieu).⁴⁰¹ Утицајно поимање духа развио је немачки филозоф Јохан Готфрид Хердер (Johann Gottfried Herder), *отац* израза *Geist des Volkes* (дух народа).⁴⁰² Свака људска група, по Хердеру, треба да стреми да се оствари у својој јединствености, јер сваки народ има свој сопствени пут, одређен његовим духом.⁴⁰³ И Хердер, као и Љотић, говори о важности снажења народа и његовог духа. Но, по њему *Kraft* (сила) није усмерен ка снажењу државе или војске, него ка јачању стваралаштва народа.⁴⁰⁴ Љотић је желео да се заједничком снагом воље његов народ и његова држава оснаже како би могли да се одрже и учествују у светској историји, док се Хердер залагао за културно, неполитичко уздизање. Љотићево „раскрављивање крви“ је националистичка, етатистичка и колективистичка жеља, а таквих се Хердер грозио.⁴⁰⁵ Због овога Хердеров *Geist des Volkes* није подударан са Љотићевим „народним духом“.

За генерацију млађи од Хердера био је Хегел, који је сковао израз *Volksgeist* (народни дух)⁴⁰⁶, а под њим подразумевао нешто другачије. Народни дух разликовао је народе између себе, и кроз неминовни дијалектички процес од разних народних духова на крају би настао светски дух, који би означио крај историје.⁴⁰⁷ Приметна је разлика у односу на Љотићево поимање – снажење духа је у Хегеловом систему немогуће јер на кретање дух народ не може да утиче вољно. Такође, дух као метафизички појам код Хегела није повезан са физиолошким елементима човека, попут крви.

Идеја о народном духу, *Volksgeist*-у, не треба поистовећивати са *Völkisch* идеологијом нациста, која се сматра за дегенерацију старије немачке идеје.⁴⁰⁸ Једно од

---

⁴⁰¹ Berlin, Isaiah, *Vico and Herder. Two Studies in the History of Ideas*, Chatto & Windus, London, 1980. Стр. 149.

⁴⁰² Исто, стр. 145.

⁴⁰³ Berlin, Isaija, *Koreni romantizma*, Službeni glasnik, Beograd, 2012. Стр. 79.

⁴⁰⁴ Berlin, Isaiah, *Vico and Herder*. Стр. 183.

⁴⁰⁵ Исто, стр. 183.

⁴⁰⁶ Rockmore, Tom, *On Heidegger's Nazism and Philosophy*, University of California Press, Berkeley, 1992. Стр. 37.

⁴⁰⁷ „Volksgeist“, New Dictionary of the History of Ideas. <https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/volksgeist?fbclid=IwAR1u11-5_t-Cok3EkMsuXGe5VyYZY8WR-eGDvTWj8J_most-XvT3coV-4iI> (Приступљено 20. августа 2020. године)

⁴⁰⁸ Rockmore, Tom, н. д. Стр. 38.

полазишта Алфреда Розенберга било је да свака раса и народ имају своју душу – *Rassenseele* и *Volksseele*. Колективна душа се, по Розенбергу, треба пробудити да би се у потпуности остварила.⁴⁰⁹ Важно је уочити да Љотићев „дух“, као и Розенбергова „душа“⁴¹⁰ имају двоструку улогу. Они су за њих истовремено појмови који служе да се разуме историја и средства да се она промени. Розенберг прати успоне и падове „душе аријевске расе“ од старе Индије, Египта и Персије до међуратне Немачке, уз велики наратив о непрестаном сукобу добра и зла, „Аријеваца“ и Јевреја.⁴¹¹ Практичнополитичка последица таквог гледишта је систематско угњетавање и геноцид над Јеврејима и другим неаријевцима у току дванаестогодишње националсоцијалистичке владавине у Немачкој и њене вишегодишње контроле у окупираним крајевима Европе. Код Љотића не постоји псеудоисторијско тражење сопствене расе пре нове ере. За разлику од Розенберга који Јевреје терети за зло чињено у миленијумима пре Христа, Љотић кривицу Јевреја проналази у њиховим тобожњим злоделима од Француске револуције до свога времена. За Љотића је већ показано да је расијалиста и антисемита, али он, за разлику од националсоцијалиста, није поставио свој историјски наратив искључиво на темељ борбе раса. На крају поглавља биће показано шта чини основу Љотићевог историјског наратива.

Упадљива сличност Розенберга и Љотића садржи се у томе што обојица повезују неопипљив појам („дух“ и „душу“) са „крвљу“. Розенберг сматра да уколико би „крв“ пресушила, Немачка би пропала.⁴¹² По њему „крв“, као и „душу“, такође треба пробудити, обновити.⁴¹³ Љотић, пак, верује „да једна идеја изграђује себи лежишта и колевку не само у духу већ и у крви.“⁴¹⁴ Он пише:

---

⁴⁰⁹ Rosenberg, Alfred, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*. Hoheneichen – Verlag, München, 1934. Стр. 1-2.

⁴¹⁰ Исто, стр. 14.

⁴¹¹ Лукас, Џерџ, н. д. Стр. 431.

⁴¹² Исто, стр. 584-585.

⁴¹³ Rosenberg, Alfred, *The Myth of the Twentieth Century*, <<https://www.nommeraadio.ee/meedia/pdf/RRS/Alfred%20Rosenberg%20-%20The%20Myth%20of%20the%2020th%20Century.pdf>> (Приступљено 25. августа 2020. године) Стр. 11-12.

⁴¹⁴ Д. Љотић, „Две револуције“, *Отаџбина*, бр. 139, 12. новембар 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 55.

„Мора се смрзнута крв раскравити. Не може народ један с толиким обећањем у себи, не може ово бити његов сумрак и његова пропаст. Извори запечаћени невиђене снаге духовне морају бити распечаћени.“⁴¹⁵

Љотић је директно повезивао стање „духа“ и „крви“, па је слабост „духа“ доводио у везу са смрзнућем сокова, „крви“ неког народа. Због тога је он веровао да народ може да опстане и постане запажен на историјској сцени тек уколико се смрзнута „крв“ раскрави. С обзиром да Љотић позива на „раскрављивање крви“ у своме времену, приметна је веза између тог израза и другог Љотићеве синтагме – „буђење народа“, која је од стране Оливере Милосављевић означена као „још један љотићевски еуфемизам за фашизам“.⁴¹⁶ Међусобно условивши снажење „духа“ и „крви“, и Розенберг и Љотић позивају на *расну чистоћу*, која је по њима предуслов испуњења националне мисије.

Примери слабости и снаге „духа“ и „крви“ у историји нису присутни у Љотићевим текстовима превасходно да би се разумео њихов историјски контекст, него да би њима аутор утицао на сопствено време. Занемаривши материјалне предуслове за успон држава и народа, Љотић сопственој нацији пропагира шансу да заузме важно место у историји – само ако раскрави своју „крв“, пробуди свој „дух“. Другим речима, ако преуреди друштво по Љотићевом фашистичком рецепту.

Периодизација

И време, као и простор, категорија је подложна индивидуалном замишљању и тумачењу, категоризовању, дељењу и груписању. Наведени поступци примењени над временом се збирно називају периодизација. Они нису неутрални и недужни, како опомиње француски историчар Жак ле Гоф.⁴¹⁷ Сам чин поделе историјске *ленте времена* на периоде садржи у себи идеју да између периода постоји одређени дисконтинуитет, у ком новији период одбацује уређење и вредности периода који је претходно.⁴¹⁸

---

⁴¹⁵ Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 119.

⁴¹⁶ Milosavljević, Olivera, н. д. Стр. 525.

⁴¹⁷ Le Goff, Jacques, *Must We Divide History into Periods?*, Columbia University Press, New York, 2015. Стр. 2. Овај Ле Гофов став неодољиво подсећа на чувену Лукачеву реченицу из *Разарања ума*: „Нема *недужног* погледа на свет“ (Лукаш, Ђерђ, н. д. Стр. 10).

⁴¹⁸ Le Goff, Jacques, н. д. Стр. 2.

Љотић је, следећи историчаре свога времена, делио историју на периоде: „Ми, који смо учили историју, знамо да се она дели на стари, средњи, нови и најновији век.“⁴¹⁹ Он је био свестан историчарских расправа о граници средњег и новог века: „Једни веле: средњи век је престао падом Цариграда, други - проналаском Америке, трећи са Реформацијом. Осећа се да је настало ново време, али нико не може да каже када је оно настало.“⁴²⁰ Дакле, Љотић је свестан да су границе између периода интервенције историчара у времену, које одражавају ставове или вредности које историчари желе да нагласе, а не стварне вододелнице у људском развоју. Без обзира на то што је свестан арбитранности граница он ипак полази од тога да између историјских периода постоје суштинске разлике. У наставку ће бити претресене Љотићеве представе старог и средњег века, Француске револуције и његовог сопственог времена.

Стари век – алегорија пада

Када говори о старом веку, Љотић говори о Риму. Када говори о Риму, он говори о његовом паду. „Римско царство владало је светом од врата Индије до обале Енглеске и Енглеском. Али, када је дух ослабио, онда се римско царство распало.“⁴²¹ У начину на који Љотић описује пад Римског царства лако се може видети његова филозофија историје. Он кроз свој опис потврђује став да се велике историјске промене не могу објаснити као последица војних и економских збивања, него као рефлексија стања „духа“. Тиме Љотић сматра да продира у „дубину“ историје, и да је посматра „тродимензионално“. *Разумети* „дух“ за њега значи доћи до праве историјске истине:

„Како се десила та огромна промена лица историје, како је стари Рим пао, како су на Капитолу и Форуму место префињене римске господе, заселе готске сурове и снажне војсковође, онда нам одгонетку неће дати никакав економски дијаграм, статистика војски – већ друго нешто: оно што се измерити не може, па ипак оно чиме се све мери: стање духа.“⁴²²

---

⁴¹⁹ Д. Љотић, „Основи савремене Југославије“, *Отаџбина*, бр. 89, 17. новембар 1935. према Љотић, Д. *СД, Књ. 3*, стр. 85.

⁴²⁰ Исто, стр. 85.

⁴²¹ Д. Љотић, „Шта чини величину нашег народа?“, *Из дела Димитрија Љотића*, стр. 328-333. према Љотић, Д. *СД, Књ. 6*, стр. 111.

⁴²² Д. Љотић, „Како настају револуције“, *Отаџбина*, бр. 158. 24. април 1937. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 121.

Приметно је да је „дух“ по Љотићу неизмерив – још једна опаска којом он изражава неповерење у позитивистички приступ проучавању прошлости.

Љотић не види долазак „варвара“ као узрок пропасти Рима, него недораслост његовог владајућег слоја. Не би ли ојачао своју тезу о слабости „духа“ као узроку пропасти Рима⁴²³ он парафразира поменуто писмо сенатора, који дан пред пад Рима пише пријатељу из провинције да му пошаље вина. За Љотића је ово пример слабости „духа“ и отуђености римског племства од световних дешавања. Отуђености чији је узрок луксуз, а последица пораз и пропаст. Но, Љотић пренебрегава мањкавости у свом поступку закључивања. Најпре, он о читавом народном „духу“ позних Римљана закључује индукцијом из једног примера, о којем је случајно сачуван извор. Затим, он народни „дух“ поистовећује са расположењем елите. Треће, и најважније – Љотић свакодневне навике засноване на материјалној цивилизацији античког Медитерана и културној пракси деконтекстуализује и апстрахује не би ли изнео своју дијагнозу „духа“. Љотић даље говори да ова слабост „духа“ и отуђеност нису инхерентна бољка племства, јер племства је било и међу виталним варварима.⁴²⁴ Љотићев закључак је:

„Деси ли се да они што држе власт, имају права, обасути су почастима, уживају у сласти, а забораве на оно главно, због чега је управо та власт у њиховим рукама, откуда им и због чега су им та права, почести и сласти – забораве на дужности – онда се равнотежа поквари, зграда друштвено-политичка се љуља и мора, мора да се сруши. Ето тако настаје револуција.“⁴²⁵

Овај цитат показује неколико ствари. Пре свега, он јасно осликава Љотићев став да су друштвене неједнакости оправдане. Друго, узроци револуције нису базирани у материјалној друштвеној стварности, у незадовољству непривилегованих, у филозофским идејама, него у непажњи елите. Треће, овај цитат показује да слика пада Рима није мобилисана да би се говорило о римској историји, него о савременим проблемима. Износећи своје виђење пада Рима, Љотић, у ствари, говори о паду Руског царства. Ово је

---

⁴²³ Он користи и израз „пад првог Рима“, подразумевајући Константинопољ за други Рим (Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 118).

⁴²⁴ Д. Љотић, „Како настају револуције“, *Отаџбина*, бр. 158. 24. април 1937. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 122.

⁴²⁵ Исто, стр. 122.

занимљив пример који показује злоупотребу прошлости ради доказивања исправности идеолошких тумачења садашњости, јер Љотић је сигурно знао да Рим није пао због револуције. Он ту чињеницу сасвим пренебрегава како би доказао своју тезу о крају царске Русије. Пресликавајући своје тумачење пада Рима на Русију, он конструише аналогију сумњивог квалитета између пада старовековног и нововековног царства. Он жели да прикаже да узрок свргавања Романова није „економски дијаграм, статистика војски“ него „стање духа“. Уколико би се стари руски владајући слој консолидовао и прилежно извршавао своје дужности, повратио свој углед⁴²⁶, равнотежа у Русији би била повраћена. Љотић, као што је већ у раду назначено, подржава рестаурацију царства у Русији, а овај текст, у ком се он и обраћа *белој* емиграцији, васпитачки прекорева предратне руске владајуће слојеве, чију слабост „духа“ сматра за узрок револуционарне руске 1917. године.

Вреди напоменути да се чини да је Љотић познавао барем кључне тезе римског историчара из периода позне републике, Гаја Салустија Криспа. Љотић је користио примере из римске историје да би изразио своје виђење избора у Краљевини Југославији 1935. године, које је сматрао корумпираним и непоштеним. Он цитира реченицу коју је изрекао „стари Римљанин“ (Салустије) у *Југуртином рату*: „О, urbem venalem“ (Поткупљивог ли града).⁴²⁷ Салустије је чувен по својој дијагнози кризе Римске републике, чији је главни узрок видео у декаденцији и богатству који су довели до искварености државе и друштва: „Осим тога, подстрекивала га (Катилину, прим. аут.) је морална исквареност државе, коју су раздирала два најгора а међусобно супротна зла: раскош и грамзивост“.⁴²⁸ Сличност са Љотићевим описом „пропадања духа“ је упадљива, иако пет векова дели Римљане које критикује Салустије и Римљане које критикује Љотић. Може се закључити да Љотић као сведок и тумач пропасти Руског царства и критичар корупције у Југославији користи класик

---

⁴²⁶ „Владати без ауторитета није могуће. Зато су Римљани истом речју и власт и углед називали (auctoritas).“ (Д. Љотић, „Закључак о унутрашњој политици“, *Билтен*, бр. 17, 19. јуна 1939. Стр. 28. Према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 100)

⁴²⁷ Љотић, Д, „Изборно огледало“, *Отаџбина*, бр. 52, 3. март 1935. према Љотић, Д. *СД, Књ. 2*, стр. 99. Наставак те Салустијеве реченице гласи: „... et mature perituram, si solum emptorem invenerit“. Sal. Jug. 35. „Продаће се брзо, само да нађе купца!“ (Salustije Krisp, Gaj, *Jugurtin rat*, prevod i komentari Gordana Maričića, Stylos, Novi Sad, 2004. Стр. 24)

⁴²⁸ Салустије Крисп, Гај, *Катилинина завера. Историје*, превод и коментари Жарка Петковића, Српска књижевна задруга, Београд, 2015. Стр. 6. Sal. Cat. 5-8: „Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant.“

римске историографије не би ли позивањем на старину увећао тежину својих аргумената. За њега су антички примери ванвремени и, следствено, универзално примењиви.

Иако је Љотић најчешће добровољно зазивао слику Рима, он му је био и наметнута тема од стране италијанских фашиста, који су се позивали на римско наслеђе.⁴²⁹ Љотић је са скепсом гледао на повезивање Италијана са Римљанима. Када прави дистинкцију између сопствене идеологије и италијанског фашизма, Љотић наводи да је Мусолинијева идеологија почива на „паганским концепцијама старог Рима“⁴³⁰, што је за Љотића инфериорно у односу на његову хришћанску идеологију. Мусолини је у Љотићевим очима „револуционар у методама, али он остаје пре свега Римљанин – паганац, који хоће да створи Римску империју.“⁴³¹ За разлику од Мусолинија и Хитлера, па чак и Мораса, коме је блискост са католичком црквом била више стратешка нужност него интимно опредељење, Љотић је од своје младости био предани хришћанин.⁴³² Сматрао је да је предност његове идеологије у односу на италијански фашизам и националсоцијализам управо његово давање првенства „Богу“, као што је и предност „словенске расе“ у односу на Латине и Германе управо предодређеност за бављење божанским, нематеријалним. Због тога је са подозрењем гледао на фасцинацију паганством у другим фашистичким покретима.

Љотић користи историју античког Рима и да би са савременим италијанским фашистима водио расправу о практичнополитичким питањима, у првом реду о територијалним споровима и италијанским амбицијама према југословенској обали Јадрана. Приметно је да Љотић говори о италијанском *стварању*, а не *обнови* Римског царства. На тај начин он не признаје Италији да јој је ваљан *casus belli* заснован на историјском праву, којим би покорила пределе старовековног Римског царства. Он се противи италијанској идеји обнове Римског царства јер је против италијанског продора на

---

⁴²⁹ О употреби старог Рима у идеологији италијанског фашизма више у: Arthurs, Joshua, *Excavating Modernity. Roman Past in Fascist Italy*, Cornell University Press, Ithaca, London, 2012. *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*, eds. Helen Roche, Kyriakos Demetriou, Brill, Leiden, Boston, 2018.

⁴³⁰ Д. Љотић, „Ни фашизам, ни хитлеризам!“, *Отаџбина*, бр. 48, 3. фебруар 1935. према Љотић, Д. *СД, Књ. 2*, стр. 90.

⁴³¹ Д. Љотић, „Даље вероватне последице“, *Билтен*, бр. 47, 3. јун 1940. Стр. 5-7. према Љотић, Д. *СД, Књ. 9*, стр. 74.

⁴³² Први редови аутобиографског списка *Из мога живота* гласе: „На моје формирање утицало је у највећој мери хришћанство и војска. Откада знам за себе, био сам настројен религиозно. Читаво моје детињство и дечаштво било је у знаку религиозног расположења.“ (Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, Књ. 11*, стр. 7)

Балкан, који нужно мора бити устремљен против Југославије.⁴³³ Ипак, Љотић не пориче наслеђе старовековног Рима на Балкану: „Много (се поука може извући, прим. аут.) и из оних страница што их написаше Трачани, Илири, Јелини и Римљани, много из оних што их написасмо ми Јужни Словени.“⁴³⁴ Упркос томе што су Римљани оставили значајан траг на Балкану, самозвани нови Рим, фашистичка Италија, нема шта да тражи у овом делу Европе, по Љотићу.

Љотићева слика старог Рима је, када се све узме у обзир, афирмативна, а користи је да би на њој утемељио и доказао своје политичке тезе. Римљани су, сматра Љотић, због осећаја дужности створили велику државу⁴³⁵, а након што су тај осећај изгубили, пропали су. Њихов пример му служи као опомена тадашњим владајућим слојевима који би да избегну револуцију и губитак својих привилегија. Поред тога, служи да би се прекорили бели Руси који су допустили да њихова духовна слабост створи плодно тле за револуцију. Дакле, Љотић користи Рим не би ли сликом његове пропасти заплашио привилеговане слојеве и оснажио антиреволуционарну реакцију.

Средњи век

Још је тридесетих година 20. века приговарано Љотићу да се он у својој идеологији залаже за повратак средњовековног уређења. Он је такву карактеризацију својих идеја одбијао, инсистирајући на различитости њему савременог и средњовековног контекста: „Средњи век је имао сасвим другу сталешку формацију и сасвим на други начин су ови сталежи учествовали у друштвеном и државном животу.“⁴³⁶ Ипак, приметно је да сматра да и у његово време постоје сталежи, којима треба прилагодити друштвено уређење. Ти сталежи нису средњовековног порекла, него су проистекли из предодређености Југословена да се организују у сеоске, пољопривредне породичне задруге.⁴³⁷

---

⁴³³ Д. Љотић, „Наш осврт на италијанске намере на Балкану“, *Билтен*, бр. 19-20, 12. јул 1939. Стр. 11-13. према Љотић, Д. *СД, књ. 7*, стр. 115.

⁴³⁴ Д. Љотић, „Са судбоносне раскрснице“, *Наш пут*, бр. 2, 12. март 1939. према Љотић, Д. *СД, Књ. 5*, стр. 120.

⁴³⁵ Д. Љотић, „Равнодушност честитих“, *Отаџбина*, бр. 26, 19. август 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 137.

⁴³⁶ Д. Љотић, „На други приговор“, *Отаџбина*, бр. 92, 15. децембар 1935. према Љотић, Д. *СД, Књ. 3*, стр. 104.

⁴³⁷ Д. Љотић, „Сталежи и Збор“, *Отаџбина*, бр. 94, 29. децембар 1935. према Љотић, Д. *СД, Књ. 3*, стр. 112-114. О разлици између средњовековних сталежа и Љотићеве замисли о сталежима видети и у тексту *Чему тежимо* (Д. Љотић, „Чему тежимо“, *Отаџбина*, бр. 104, 8. март 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 3*, стр. 138-140)

Важно је имати на уму да бар од средине 18. века у Србији већински доминира једнопородично домаћинство.⁴³⁸ Сама реч *задруга* је, чини се, неологизам који је сковао Вук Караџић не би ли описао вишепородично домаћинство. Она се брзо проширила у деветнаестовековној економској и историографској литератури.⁴³⁹ Упркос томе што је мали део становништва живео у задрузи, она је постала *идеолошки прототип*, то јест замишљени модел којем су идеолози желели да се *врате*.⁴⁴⁰ Најугицајнији српски социјалиста XIX века, Светозар Марковић, сматрао је задругу за друштвену јединицу која је идеална за колективно, праведно, неексплоатисано привређивање.⁴⁴¹ На трагу руских социјалиста, он је замишљао друштво које прескаче капиталистичку фазу друштвеног развоја и постаје комунистичко друштво настало из преткапиталистичке основе. Задруге би биле нуклеус око којих би се формирале комуне које би се бавиле и пољопривредном и индустријском производњом.⁴⁴²

Љотић је делио Марковићево мишљење да је ранокапиталистички развој довео до пропадања задруге. Разлика међу њима је што је Марковић сматрао да комунизам по његовом моделу треба да дође само ако га већина жели.⁴⁴³ С друге стране, Љотић је представљао свој став као насуну потребу већине, која може бити и неосвешћена.⁴⁴⁴ Док је Марковић кроз задруге желео да се друштво трансформише, Љотић је желео да се оно задругама замрзне у оно што је он замишљао као његово природно и примордијално стање. За разлику од Марковића, који кроз задругу жели да елиминише капитализам, Љотић жели да капитализам реформише. Не треба изгубити из вида да је један од основних Љотићевих постулата признавање „приватне својине, капитала и приватне иницијативе“⁴⁴⁵, које треба да регулише држава.

„Сталеж“ сељака био би, по Љотићу, идеалан тек када би се *вратило* задружно уређење. Уређење које је већ у његово време готово изумрло чак и на местима где је уопште

---

⁴³⁸ Todorova, Maria N. *Balkan Family Structure and the European Pattern*, The American University Press, Washington DC, 1993. Стр. 110-112.

⁴³⁹ Исто, стр. 133.

⁴⁴⁰ Исто, стр. 137-138.

⁴⁴¹ McClellan, Woodford D. *Svetozar Marković and the Origins of Balkan Socialism*, Princeton University Press, Princeton, 1964. Стр. 251.

⁴⁴² Исто, стр. 248.

⁴⁴³ Исто, стр. 251-252.

⁴⁴⁴ Д. Љотић, „Сталежи и класе“, *Отаџбина*, бр. 116, 4. јун 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 31.

⁴⁴⁵ Д. Љотић, „Наше зборашко вјерују“, *Отаџбина*, бр. 163, 13. јун 1937. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 9.

постојало. Поред сталежа сељака Љотић је у виду имао још и занатлијски, раднички, трговачки сталеж, те сталеж људи који се баве „слободним умним занимањима“.⁴⁴⁶ Реорганизација друштва у сталеже учинила би парламент излишним, а дисквалификовала би и марксистички схваћену класну борбу експлоатисаних и експлоататора. Већ је показано како Љотић одбацује дијалектичко-материјалистички поглед на историју, који подразумева да је читава људска историја историја класних борби, због тога што у старом и средњем веку нису ни постојале класе. Он је критичар научности марксистичког погледа на свет и сматра да су марксисти прећутали кључне разлике између слојева преткапиталистичких друштава и класа које је изнедрио капитализам.⁴⁴⁷

Међу европским фашистима општа је појава одбацивања валидности класне борбе, због тога што се она схватала као реметилачки фактор за јединство нације.⁴⁴⁸ Преузимање власти од стране пролетеријата, разуме се, за њих није представљало пожељно решење. У ком смеру је Љотић желео да реформише капитализам? Он је предлагао „органиски систем“.⁴⁴⁹ Читаво друштво, по Љотићу, је један организам, чији су органи сталежи. Он је сматрао да либерални капитализам и комунизам уређују друштво „механистички“, то јест као машину, што је неприродно.⁴⁵⁰ По Љотићу, сталежи, органи „народног организма“ не могу да буду међусобно супротстављени као што не могу ни органи људског организма да буду непријатељи један другом.⁴⁵¹ Прогласивши „сталешку државу“ за организам, Љотић дисквалификује сваки унутрашњи сукоб унутар ње.⁴⁵²

Љотић у подели друштвених уређења на природна, „органиска“, и неприродна, „неорганиска“, никако није пионер. Инспирацију за овакве погледе чинили су погледи немачких романтичара. Поистовећивање државе са људским телом, присутно још од антике, романтичари су преиспитали у светлу анатомских открића. Наиме, одбачено је прастаро веровање да је људско тело механизам, хидрауличка машина која управља телесним соковима, а прихваћен је став да је тело комплексни организам са

---

⁴⁴⁶ Д. Љотић, „Сталежи и класе“, *Отаџбина*, бр. 116, 4. јун 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 30.

⁴⁴⁷ Д. Љотић, „Сталежи и класе“, *Отаџбина*, бр. 116, 4. јун 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 30.

⁴⁴⁸ Miler, Jan-Verner, н. д. Стр. 122.

⁴⁴⁹ Д. Љотић, „Ко спасава капитализам?“, *Отаџбина*, бр. 131, 17. септембар 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 44.

⁴⁵⁰ Д. Љотић, „Сталежи и класе“, *Отаџбина*, бр. 116, 4. јун 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 29.

⁴⁵¹ Д. Љотић, „Фронтови“, *Отаџбина*, бр. 123, 23. јун 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 34.

⁴⁵² Више о сталешкој држави у идеологији *Збора* у: Драгосављевић, Василије, н. д. Стр. 466-475.

свепржимајућим неуросензорним системом.⁴⁵³ Немачки романтичарски политички филозоф Адам Милер (Adam Müller) проналаске анатомије пренео је у политичку економију, сматрајући да је тело мустра за сва људска удружења.⁴⁵⁴ Он је посматрао средњовековно уређење као прототип за уређење модерног друштва.⁴⁵⁵ С друге стране Рајне, Француски конзервативац маркиз Де ла Тур ди Пен (François-René de La Tour du Pin), један од Морасових инспирација на француској радикалној десници, залагао се за превазилажење класних борби поделом друштва на струковне организације, које би личиле на средњовековне сталеже.⁴⁵⁶ Идеју из деветнаестог века систематизовао је аустријски социолог Отмар Шпан (Othmar Spann) у својој књизи *Der wahre Staat* (Истинска држава) из 1921. године. Он је, као касније Љотић, посматрао државу као организам, а сталеже као органе.

Циљ Шпанових „органицистичких метафора“ Јан-Вернер Милер поистоветио је са циљевем ауторитарног корпоративизма.⁴⁵⁷ Органска држава сталежа, као и фашистичка корпоративна држава, за циљ имају да надиђу класни сукоб. Идеја о корпорацијама, које су у Италији представљене као алтернатива парламентарном уређењу и сукобу послодаваца и радника, програмски је изложена у *Повељи рада* 1927. године.⁴⁵⁸ Већ прва тачка *Повеље рада* излаже органицистичку тврдњу, која је била блиска Љотићу, да је нација организам.⁴⁵⁹ Но, приметно је да Љотић жели да направи термилошки отклон у односу на италијанске корпорације, инсистирајући на појму „сталеж“. У чему се огледа разлика Љотићеве и италијанске замисли? У томе што су италијанске корпорације имале декларисани циљ да у једну организацију укључе послодавце и раднике, и да две класе унутар струке договором разреше сукоб, док је Љотић предвиђао одвојено „сталеж“ радника и „сталеж“ индустријалаца.⁴⁶⁰ Дакле, класну борбу Љотић није желео да превазиђе тако што би унутар

---

⁴⁵³ Matala de Mazza, Ethel, „Romantic Politics and Society“, *The Cambridge Companion to German Romanticism*, ed. Nicholas Saul, Cambridge University Press, 2009. Стр. 194-196.

⁴⁵⁴ Adam Müller, *Die Elemente der Staatskunst*, ed. J. Vaxa, 2 vols. (Jena: Fischer, 1922), vol. I, pp. 5, 324. према Matala de Mazza, Ethel, н. д. Стр. 202.

⁴⁵⁵ Haag, John J. *Othmar Spann and the Ideology of the Austrian Corporate State*, MA Thesis, Rice University, Houston, 1966. Стр. 3.

⁴⁵⁶ Nolte, Ernst, *Three Faces of Fascism*, стр. 74-75.

⁴⁵⁷ Miler, Jan-Verner, н. д. Стр. 121-122.

⁴⁵⁸ Митровић, Андреј, *Време нетрпељивих*, стр. 208.

⁴⁵⁹ *La carta del lavoro*, <<http://www.polyarchy.org/basta/documenti/carta.lavoro.1927.html>> (Приступљено 2. септембра 2020. године)

⁴⁶⁰ Д. Љотић, „Фронтони“, *Отаџбина*, бр. 123, 23. јун 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 4*, стр. 34.

јединствене струковне организације⁴⁶¹ радници и послодавци изнашли решење проблема, него тако што би дошло до споразума између читавог „радничког сталежа“ са „сталежом индустријалаца“.

Љотићеви погледи на сталешко уређење државе, иако нису изложени систематично, деле речник и циљ оних Шпанових. Шпан је у *Истинској држави* предвидео сталеже (Stände) „нижих мануелних радника“ (niedere Handarbeiter) и „виших радника“ (höhere Arbeiter)⁴⁶², с једне стране, и сталеж предводника привреде (Wirtschaftsführer).⁴⁶³ Класни сукоб, који италијански фашисти стреме да реше (бар на папиру) кроз стварање институција кроз које би класе комуницирале, Шпан и Љотић желе да превазиђу заменом класа сталежима. Ти сталежи, пошто би осликавали природну поделу друштва, а не ону коју је вештачки наметнуо либерални капитализам, као органи организма по природи ствари не би могли да буду међусобно супротстављени.

Љотићева жеља да друштво преуреди по сталежима и његов беневољентан однос према средњовековном сталешком уређењу нису једина похвала средњем веку у његовим делима. Он сматра да је велики значај вере и цркве у средњем веку позитивна ствар, и да је тај значај од хуманизма и ренесансе „вештачки умањиван“.⁴⁶⁴ Такође, као што користи стари век да правда друштвене неједнакости, он говори како у средњовековном српском и хрватском друштву није било „мржње и зависти према повлашћеним редовима“, него да је чак владала „нескривена љубав“ за племство.⁴⁶⁵ За Љотића је средњи век време када је племство имало најважнију особину владајућег слоја – ауторитет. Због тога је он био срећан период, без револуција. Такође, љубав сељачког сталежа према сталежу племства Љотићу служи као доказ да може постојати слога између сталежа без обзира на то ко, марксистички речено, поседује средства за производњу. Алудира ли Љотић да би сукоб између радника и индустријалаца био депласиран када би ове две класе биле организоване у сталеже?

---

⁴⁶¹ У италијанском случају, створено је 22 струковне корпорације, које су биле подељене у три циклуса: циклус пољопривреде, циклус индустрије и циклус продуктивног рада и служби (Митровић, Андреј, *Време нетрпељивих*, стр. 209).

⁴⁶² Spann, Othmar, *Gesamtausgabe, Band 5. Der Wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1972. Стр. 234-235.

⁴⁶³ Исто, стр. 238-239.

⁴⁶⁴ Д. Љотић, „Пастири душа народних“, *Отаџбина*, бр. 101, 16. фебруар 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 3*, стр. 127-128.

⁴⁶⁵ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, Књ. 11*, стр. 124-125.

Љотићу је средњи век служио и као пример времена у којем је и породично уређење било за похвалу.⁴⁶⁶ Он је био против изједначавања права наследства између мушке и женске деце, сматрајући да имовина припада „кући“, а не индивидуама. Поред тога, Љотић се залагао за првенство мушкарца, „човека“, у браку и породици, а своје ставове правдао је „физичком и физиолошком“ супериорношћу мушкарца над женом.⁴⁶⁷ Из свега наведеног, може се закључити да је Љотић гледао на средњи век као на време свеопште друштвене хармоније. По њему, знао се ред и у породици и у друштву. Мушкарац је господарио породицом, краљ и племство државом, а све је било подвучено снажним присуством религије. Владао је мир међу сталежима и међу родовима. Он, истина, није желео да савремено друштво трансформише да буде копија средњовековног, али је желео да средњовековна искуства примени при решавању њему савремених проблема.

Француска револуција

Како је однос *Збора* према Француској револуцији представљен у докторату Василија Драгосављевића⁴⁶⁸, овај одељак има за циљ да се додатно усредсреди на лични став Димитрија Љотића представљен у његовим делима, те да једну од прекретница историје коју је Љотић сматрао за кључну представи како би Љотићева *лента историје* била потпуна и, тек у својој потпуности, разумљива. Од својих студентских дана, Љотић је окренут размишљању о Француској револуцији. Он наводи да је на одлазак на школовање у Париз пристао невољно, и тек након личне иницијативе краља Петра. У француској престоници он је провео 9 месеци, а у Србију се вратио након Сарајевског атентата.⁴⁶⁹ Ипак, Љотић, који је већ завршио Право у Београду, није успео да положи писмени део конкурса за Агрономски институт у Паризу. Он је своје време посветио, како каже, посетама црквама, библиотекама и музејима.⁴⁷⁰ Важно је поменути Љотићево виђење ефекта музеја на његово формирање:

---

⁴⁶⁶ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, Књ. 11*, стр. 107.

⁴⁶⁷ Исто, стр. 121.

⁴⁶⁸ Драгосављевић, Василије, н. д. Стр. 435-450. Драгосављевић је представио Морасово виђење Француске револуције, и касније га упоредио са виђењем *Збора*. Приметио је да је *Збор* карактеристичан међу југоинтегралистичким покретима по томе што одбацује наслеђе Француске револуције. Он, поред тога, закључује да након 1939. године Француска револуција губи важност за Љотића јер се он од тад фокусира на „јеврејску заверу“, инспирисан националсоцијализмом.

⁴⁶⁹ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, Књ. 11*, стр. 11-12.

⁴⁷⁰ Исто, стр. 12.

„А музеји Париза, а нарочито њихове старине, огледало више од хиљаду година историје једног срећног народа, учинили су да упознам историју Француске и да се излечим (sic!), ако бих био склон каквој слабости према тзв. Великој француској револуцији.“⁴⁷¹

Из наведене реченице видимо Љотићев став да слабост за Француску револуцију, или наклоност њој, представља болест. Он се те болести „излечио“ закључивши да је предреволюционарна историја била срећан период за Француску. Љотић своје излагање наставља описивањем како је његов интуитивни презир према демократији, присутан још у време његовог „толстојевског анархизма“, потврђен проучавањем Француске револуције. Он сматра да је револуција донела „слободу људске животиње“, која је „обијање шипки на кавезу у коме су затворене звери“.⁴⁷² Љотић признаје утицај „ретко светлох духа, Шарла Мораса“⁴⁷³ на његово поимање демократије у XIX и XX веку, те се даље његов став о Француској револуцији може посматрати у светлу Морасовог утицаја.⁴⁷⁴

Борба против Француске револуције била је централна опсесија Шарла Мораса.⁴⁷⁵ Он се залагао за обнову апсолутне монархије у Француској и за поништавање резултата Револуције.⁴⁷⁶ Посматрао је постреволюционарну Француску у оштром дисконтинуитету са оном која је постојала до 1789. године. Сматрао је да је Револуција донела централизацију, која му је била мрска, а занемаривао је централистичке тенденције Бурбона.⁴⁷⁷ Љотић је преузео од Мораса ову идеју и критиковао либералну демократију, „која је на европском континенту тријумфовала кроз Француску револуцију“, као носиоца централизације.⁴⁷⁸ Насупрот централизацији, Љотић није замишљао децентрализацију, него деконцентрацију

---

⁴⁷¹ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, Књ. 11*, стр. 13.

⁴⁷² Исто, стр. 13.

⁴⁷³ Исто, стр. 13-14.

⁴⁷⁴ Морас је сам као своје *учитеље* (maîtres) наводио француске конзервативце Де ла Тур ди Пена, Дримона (Édouard Drumont) и Бареса. Предводник Француске акције наслањао се на антиреволюционарну француску струју и често је цитирао де Местра (Joseph de Maistre), Конта (Auguste Comte), Ренана, Тена (Nolte, Ernst, *Three Faces of Fascism*, стр. 52). Преко Мораса, на Љотићев поглед на Француску револуцију утицале су и идеје поменутих мислилаца.

⁴⁷⁵ Sutton, Michael, *Nationalism, Positivism and Catholicism. The Politics of Charles Maurras and French Catholics 1890-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982. Стр. 1.

⁴⁷⁶ Tucker, William R. „The Legacy of Charles Maurras“, *The Journal of Politics*, vol. 17, no. 4, 1955. Стр. 573-574.

⁴⁷⁷ Исто, стр. 576.

⁴⁷⁸ Д. Љотић, „Неоправдана радост“, *Отаџбина*, бр. 71, 14. јул 1935. према Љотић, Д. *СД, Књ. 2*, стр. 160-161.

и самоуправу.⁴⁷⁹ Овако би се избегла подела Југославије на територијалне јединице по националном кључу, против које се Љотић борио.

Принципе Револуције, изречене у изразу *Слобода, једнакост, братство*, Морас је одбацивао као „три швајцарске идеје“, тиме нагласивши да их је као стране производе швајцарац Русо унео у Француску.⁴⁸⁰ Већ је у раду речено да Љотић критикује приврженост Француза овим трима речима (види потпоглавље *Имаголошка анализа*). Треба додати да је Љотић писао и следеће: „А кроз те три речи, односно кроз Француску револуцију, завладала је суверено Француском, а преко ње и свима које је њена револуција духом породила, индивидуалистичка мисао.“⁴⁸¹ Значајно је поменути да је Морас писао против индивидуализма и карактерисао га као јеврејски изум.⁴⁸² Љотић, додуше, пошто не наступа из угла француског шовинисте, не карактерише идеје Француске револуције као швајцарске, туђинске. Он се са Морасом усаглашава у антисемитизму, те Француску револуцију посматра као „пролог пролога“⁴⁸³ „Драме савременог човечанства“, а њене вредности као јеврејске производе који кваре „хришћанску цивилизацију“.⁴⁸⁴ Посматрање индивидуализма као инхерентне особине Јевреја није било ограничено само на идеологе конзервативне деснице. Ернест Ренан, тада најпознатији изучавалац семитских језика, утицао је на Мораса својом изјавом да Семити „у својим душама не могу да одоле необузданом осећају самотства“.⁴⁸⁵

Љотић се од своје француске инспирације разликује по томе што је сву кривицу за Француску револуцију свалио само на Јевреје, јер протестанти⁴⁸⁶ и странци настањени у Француској нису биле групације са којима је требало да се разрачуна. Сличност Мораса и Љотића је што Француску револуцију посматрају као подвалу, као дело нефранцуза, и тиме

---

⁴⁷⁹ Д. Љотић, „Неоправдана радост“, *Отаџбина*, бр. 71, 14. јул 1935. према Љотић, Д. *СД, Књ. 2*, стр. 162.

⁴⁸⁰ Sutton, Michael, н. д. Стр. 60-61.

⁴⁸¹ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, Књ. 11*, стр. 89.

⁴⁸² Agathon (= Maurras, Charles), „Les Vraies Causes de l'antisémitisme“, *Revue encyclopédique*, 5, 1895, *La Revue*, стр. 31-32. према Sutton, Michael, н. д. Стр. 37-38.

⁴⁸³ Д. Љотић, „Драма савременог човечанства“, предавање у Београду 1940. стенограмске белешке са предавања у Инжењерском дому у Београду 25. октобра 1939. према Љотић Д. *СД, Књ. 12*, стр. 32.

⁴⁸⁴ Д. Љотић, „Пред судом историје“, *Наш пут*, бр. 13, 11. јун 1939. према Драгосављевић, Василије, н. д. Стр. 443.

⁴⁸⁵ Bernard, Lazare, *L'antisémitisme, son histoire et ses causes*, Paris, 1894. Стр. 321. према Sutton, Michael, н. д. Стр. 38.

⁴⁸⁶ Curtis, Michael, *Three Against the Third Republic. Sorel, Barrés and Maurras*, Routledge, London, New York, 2017. Стр. 132.

сматрају да јој одузимају легитимитет. Француска буржоазија, која је револуцију започела и спровела, за Мораса и Љотића тек је пион у рукама закулисних играча. Стопедесет година европске историје након Француске револуције Љотић тумачи овако:

„И сурвавање хришћанства за ових стопедесет година, то је време јеврејског уздицања. Јер индивидуалистичка мисао од пре стопедесет година имала је за циљ да хришћански народи изгубе свој пут и да лутају као изгубљени ждралови. Пре стопедесет година ови (Јевреји, прим. аут.) су вирили из европских гета. Имали су засебан статут грађански. Они су били као људи под присмотром, ујутро и увече. Нису могли да стичу непокретна имања, а трговали су као сумњиви трговци.“⁴⁸⁷

За Љотића је Француска револуција била отварање Пандорине кутије, из које су изашла *јеврејска зла* – индивидуализам и његови „потомци“⁴⁸⁸, демократија и марксизам. Опет се потврђује модерност Љотићевог антисемитизма. Јевреји, док су гетоизовани, му не сметају – њихова интеграција у друштво му представља проблем.

Ново време

Показано је како је Љотић посматрао прошлост која је претходила његовом времену. Њему је било битно да између претходног периода и периода који следи постоји граница и импликација да треба да дође до суштинске промене, због тога што је он имао осећај да је Први светски рат граница новог и најновијег века:

„Ми данас кажемо: ново раздобље човечанске историје отвара се од светског рата. Ми који данас живимо у томе времену, а у почетку тога историјског раздобља, имамо осећај: да све оно што из прошле историјске епохе није промењено - да је стављено под велики знак питања, и оно што ми данас имамо да очувамо, то се у својим дубоким темељима потреса и љуља. Отуда и за земљу и за народ настаје једно велико питање: како ће уредити себе и на какве ће нове основе поставити своју привреду, свој културни, свој друштвени и свој политички живот.“⁴⁸⁹

---

⁴⁸⁷ Д. Љотић, „Идеали савремене омладине“, Петровград 1940. према Љотић, Д. *СД, Књ. 6*, стр. 199.

⁴⁸⁸ Д. Љотић, „Из мога живота“, према Љотић, Д. *СД, Књ. 11*, стр. 84.

⁴⁸⁹ Д. Љотић, „Основи савремене Југославије“, *Отаџбина*, бр. 89, 17. новембар 1935. према Љотић, Д. *СД, Књ. 3*, стр. 86.

Дакле, Љотић посматра историјске периоде, „векове“, као суштински различите фазе људске историје. Период након Првог светског рата сматрао је за „најновији век“, који захтева своја, најновија решења свеукупног друштвеног устројства. Друштвена решења новог века, попут либералне парламентарне демократије, неадекватна су за решавање проблема „најновијег века“. Утисак је да је Љотић издвојио најновије доба управо да би му своје идеолошко решење понудио као најбоље. Љотић је, ширећи сопствени осећај да је време у ком живи доба промена с једне стране водио офанзиву против постојећег парламентарно-демократског уређење Југославије, а са друге стране окуписао у дефанзиву против промене коју би донела комунистичка револуција. У претходним поглављима кроз Љотићев поглед на Европу и њене становнике оцртана је скица његових идеја о сопственом времену. Но, Љотићева *лента историје* не завршава у његовом времену, јер се Љотић кроз своје списе не устручава да даје предвиђања.

Амбивалентна предвиђања

За Љотићев поглед на европску будућност до немачког напада на Пољску може се рећи да је оптимистичан. Он јасне прогнозе будућности Европе износи у чланку *Сутрашња Европа*.⁴⁹⁰ У њему, он изјављује како није сагласан са мишљењем да Европи прети „потпуни слом материјални и духовни“.⁴⁹¹ Љотић сматра да Европа страда због свог „огромног и прилично дугог скретања са свог пута“.⁴⁹² Узевши у обзир Љотићев став о Француској револуцији, дужина овог скретања може да се мери од 1789. године. Љотић даље у тексту говори да упркос неправедном односу „владајућег духа Европе“ према Италији и Немачкој „[с]утрашња Европа ће осванути у новој светлости која ће сваку ствар назвати својим именом, и сваку ствар поставити на своје место.“⁴⁹³ Он додаје: „Али за такву Европу потребно је пре свега да се и у свакој европској земљи свака ствар назове својим именом и свака ствар постави на своје место.“ Љотић, те 1936. године, верује да Европу не чека крај, него светла будућност. С обзиром да правда немачку ремилитаризацију Рајнске области и италијански напад на Абисинију, он разоткрива значење иза „називања ствари својим

---

⁴⁹⁰ Д. Љотић, „Сутрашња Европа“, *Отаџбина*, бр. 111, 26. април 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 3*, стр. 156-158.

⁴⁹¹ Исто, стр. 157.

⁴⁹² Исто, стр. 157.

⁴⁹³ Исто, стр. 158.

именом“ и „постављања ствари на своје место.“ Ради се о још једном у низу позива на фашистичко преузимање власти у свим европским земљама.

Вреди се подсетити да Љотић не мисли да се до такве будућности може доћи еволуцијом парламентарне демократије. Напротив, он је био става да „нормални развој ситуације“, који води у неминовно комунистичко преузимање власти у земљама „капиталистичког и демократског поретка“, мора да буде заустављен фашистичком револуцијом. Приметно је да Љотић чак и револуцију за коју се залаже сматра за чин који нарушава „нормални развој“. За њега су Француска и Октобарска револуција ненормални прекиди развоја добро уређених друштава, Француске Бурбона и Русије Романових. Фашистичке револуције широм Европе биле би, а у италијанском и немачком случају су већ у Љотићево време биле, ненормални прекиди развоја лоше уређених друштава, и због тога су били позитивни, по Љотићу. Видљиво је да Љотић преузима од италијанских фашиста и немачких националсоцијалиста њихово сопствено поимање свог доласка на власт. И једни и други су нереволуционарним методама дошли на власт, а своје победе прогласили за револуцију.⁴⁹⁴ Љотић, иако је у случају Француске и Октобарске револуције изразито антиреволуционаран, оправдава револуцију којом би његова идеологија дошла на власт. Упркос овој прагматичној недоследности, Љотић се и даље може карактерисати као антиреволуционарни политичар, управо због става да су револуције неприродне.

Страх од једне такве неприродне, комунистичке револуције Љотић је најгласније исказао пред почетак Другог светског рата, када улази у фазу песимистичних предвиђања. Он најављује рат у првој половини 1939. године, говорећи да су две светске силе идеолошки заинтересоване да до њега дође: „јеврејство и комунизам“.⁴⁹⁵ Виновници будућег рата одређени су и пре његовог избијања, које делује све вероватније због све агресивније Немачке спољне политике. Немачка није међу њима. Љотић предвиђа:

„И тако, рат има донети пропаст хришћанској Европи и њен пад у свету, па ма ко победио, као што је то и прошли рат донео и показао. Али у исто време и остварење

---

⁴⁹⁴ Hobsbawm, Eric, *The Age of Extremes*, стр. 127.

За италијанске фашисте: Nolte, Ernst, *Three Faces of Fascism*, The New American Library, New York, Toronto, 1965. Стр. 339. За националсоцијалисте: Исто, стр. 434.

⁴⁹⁵ Д. Љотић, „Преговори совјетско-енглески“, *Билтен*, бр. 14. 29. мај 1939. стр. 2-4. према Љотић, Д. *СД, Књ.* 7, стр. 66.

јеврејско-комунистичке мисли, које нису супротне, јер ће интегрално остварење бољшевичке мисли Савеза Совјетских Социјалистичких Република довести у ствари до владавине *изабраног народа* над целим светом.⁴⁹⁶

Дакле, из Љотићеве тачке гледишта, прогноза је суморна. Идеологија и *раса* од којих је највише зазирао, комунизам и Јевреји, по њему ће изаћи као победници будућег рата. Победници неће бити ни државе са „империјалистичко-капиталистичким циљевима“⁴⁹⁷ у које рачуна Уједињено Краљевство и Француску. По Љотићу ће „и поред несумњиве величине коју Хитлер и Мусолини представљају“⁴⁹⁸ несвесно радити у корист СССР и „јеврејства“, иако су им противници. Поменутој колективној личности, Израилу, Љотић у уста ставља речи: „О! Иде време, Израилу! Долази крај твојим мукама, твоје страдању, твојим тешким понижењима. Иде зора, Израилу! И иде победа твоја: благословио те рвач с којим си се рвао у педесетвековној ноћи!“⁴⁹⁹ Но, иако представља европску будућност песимистично, Љотић није желео да пробуди дефетизам: „Напротив, циљ је у томе да откривајући истинит положај у свету, изазовем чврсту одлуку својих слушалаца да се бране јуначки, истински и паметно...“⁵⁰⁰ Несрећна будућност може, ипак, да буде избегнута уколико се разоткрије *јеврејски план* и ако се њему стане на пут, док у супротном следи пропаст.

Ваневропски изазивачи

Да би Љотићева слика међуратног света била потпуна, неопходно је посветити се његовом погледу на Сједињене Америчке Државе и на Јапан. Обе ваневропске државе, које је сматрао за светске силе, биле су ван жиже његовог интересовања. Но, како се њихова важност у контексту Другог светског рата испољила, Љотић није пропустио да о њима остави своју оцену.

---

⁴⁹⁶ Д. Љотић, „Преговори совјетско-енглески“, *Билтен*, бр. 14. 29. мај 1939. стр. 2-4. према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 66.

⁴⁹⁷ Исто, стр. 66.

⁴⁹⁸ Исто, стр. 66.

⁴⁹⁹ Д. Љотић, „Драма савременог човечанства“, стенограмске белешке са предавања у Инжењерском дому у Београду 25. октобра 1939. према Љотић Д. *СД, Књ. 12*, стр. 50-51.

⁵⁰⁰ Исто, стр. 54.

Сједињене Америчке Државе Љотић сврстава у „врх цивилизације, раме уз раме са Европом.⁵⁰¹ Он о САД у првим годинама Рузвелтове (Franklin D. Roosevelt) владавине пише као о држави у којој је председник демократију „преврнуо на леђа“, и Рузвелта ставља у ред са Лењином, Хитлером, Мусолинијем и пољским министром војним Јозефом Пислудским (Józef Piłsudski) као изазивача демократије.⁵⁰² Љотића су Рузвелтово законодавство *Њу дила* и владање уз помоћ извршних наредби навели на помисао да ће и САД поћи путем владавине једног човека и ликвидирања важности установа парламентарне демократије.⁵⁰³ Идеологију америчког председника Љотић назива „рузвелтизам“.⁵⁰⁴ За Љотића је било важно да покаже како су све идеологије које су изазов демократији национално посебне, те не чуди како он, након инсистирања на разликама између италијанског фашизма, немачког „хитлеризма“ и идеологије *Збора*, у САД проналази „рузвелтизам“. Љотић је конзистентан у свом виђењу да сваки народ има своје аутентично решење.

Но, како Рузвелтова власт није прерасла у диктатуру, Љотић још у току његовог првог мандата мења реторику о САД. Он у предавању *Наш пут*⁵⁰⁵, које је одржао у Новом Саду 5. јула 1936. године, посебан део посвећује представљању суморне америчке свакодневице. За невоље у САД окривио је демократију, јер гласање, по њему, контролишу „гангстери“. Он пореди гангстерске обрачуне у САД са мафијашким обрачунима у префашистичкој Италији, имплицирајући да би недемократско уређење решило проблем са „гангстерима“ који рекетирају и одређују ко ће за кога да гласа.⁵⁰⁶ Пример који Љотић наводи да би приказао ниво безакоња у САД је отмица и убиство сина авијатичара Чарлса Линдберга (Charles Lindbergh). Важно је имати на уму да је Љотићево предавање одржано тек неколико месеци након изрицања смртне казне отмичару Рихарду „Бруну“ Хауптману (Richard „Bruno“ Hauptmann). Читаво суђење Хауптману за отмицу и убиство, окарактерисано као „злочин столећа“, било је изузетно медијски пропраћено.⁵⁰⁷ Љотић је,

---

⁵⁰¹ Д. Љотић, „Народ и режим“, *Отаџбина*, бр. 6, 1. април 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 58.

⁵⁰² Д. Љотић, „Старо и ново“, *Отаџбина*, бр. 8, 15. април 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 1*, стр. 64.

⁵⁰³ Д. Љотић, „Наше гледиште“, *Отаџбина*, бр. 42, 23. децембар 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 2*, стр. 71.

⁵⁰⁴ Д. Љотић, „Ни фашизам, ни хитлеризам“, *Отаџбина*, бр. 48, 3. фебруар 1935. према Љотић, Д. *СД, Књ. 2*, стр. 89.

⁵⁰⁵ Д. Љотић, „Наш пут“, предавање у Новом Саду, 1936. године, према Љотић, Д. *СД, Књ. 6*, стр. 56-72.

⁵⁰⁶ Исто, стр. 66.

⁵⁰⁷ Wolf, Kelly, „The Lindbergh Baby Murder Case: A Crime of the Century“ у *Crimes and Trials of the Century, vol. 1, From the Black Sox Scandal to the Attica Prison Riots*, eds. Steven Chermak, Frankie Y. Bailey, стр. 166-167.

дакле, користио анегдотални случај, отмицу и убиство детета, који мобилише емоције слушалаца, да би критковао САД и демократско уређење.

У периоду пре почетка Другог светског рата у Европи Љотић о Јапану не пише често. Када га помиње, он користи пример јапанско-кинеског сукоба да би доказао неефикасност Друштва народа.⁵⁰⁸ Но, Јапан упоредо са САД добија на значају када Љотић почетком 1939. године означи почетак „драме савременог човечанства“: „четири силе, односно шест, са Америком и Јапаном, хоће из империјалистичко-капиталистичких мотива да се баце у рат.“⁵⁰⁹ Сједињене Државе Љотић ставља уз Уједињено Краљевство и Француску у табор ситих сила, а Јапан сврстава као гладну силу уз Немачку и Италију.⁵¹⁰ Јапанску вредност Љотић мери спрам европских. За њега је јапански народ: „једини од свих азијских народа [који је] успео да савлада све тековине материјалне хришћанске цивилизације и да у том погледу стане упоредо са најстаријим европским народима, па чак у нечему и да их претекне.“⁵¹¹ Љотић признаје Јапану успехе у савладавању тековина „материјалне“, али не и „духовне“ „хришћанске цивилизације“. Овај пример врло јасно показује Љотићеву евроцентричност, пошто мери туђ развој сопственим скалама.

Иако предвиђа да САД неће стати на страну „гладних сила“, Љотић у чланку *Разговори у Риму*⁵¹² говори о подели света која би уследила када би дошло до споразума између САД и земаља Тројног пакта. У том, по њему мало вероватном случају, САД би имале супрематију над оба америчка континента, док би Јапан предводио сферу у коју би ушли Кина, Манџукуо, Индокина, Филипини, Холандска Индија (Индонезија), те Аустралија.⁵¹³ По Љотићу је од почетка Другог светског рата највероватнија опција да ће

Поред тога што је пресуда Хауптману била пропраћена у САД као главна вест, о њој се извештавало и у београдској штампи („Хауптманово погубљење требало је да се изврши данас у зору“, *Политика*, 4. април 1936. Стр. 4. „Ноћас је Хауптман доведен на електричну столицу“, *Време*, 4. април 1936. Стр. 3)

⁵⁰⁸ Д. Љотић, „Стварни мир или потајни рат“, *Отаџбина*, бр. 37, 11. новембар 1934. према Љотић, Д. *СД, Књ. 2*, стр. 56.

Д. Љотић, „Судбоносни тренуци“, *Отаџбина*, бр. 96, 12. јануар 1936. према Љотић, Д. *СД, Књ. 3*, стр. 118-119.

⁵⁰⁹ Д. Љотић, „Преговори совјетско-енглески“, *Билтен*, бр. 14, 29. мај 1939, стр. 2-4, према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 66.

⁵¹⁰ Д. Љотић, „Општа разматрања“, *Билтен*, бр. 10, 27. април 1939. стр. 1-2, према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 23.

⁵¹¹ Д. Љотић, „Општи поглед“, *Билтен*, бр. 18, 28. јун 1939. стр. 1-5, према Љотић, Д. *СД, Књ. 7*, стр. 111.

⁵¹² Д. Љотић, „Разговори у Риму“, *Билтен*, бр. 56, 5. октобар 1940. стр. 1-4. према Љотић, Д. *СД, Књ. 9*, стр. 175-179.

⁵¹³ Д. Љотић, „Разговори у Риму“, *Билтен*, бр. 56, 5. октобар 1940. стр. 1-4. према Љотић, Д. *СД, Књ. 9*, стр. 178.

Јапан, подржан од стране Немачке и Италије, напасти САД, како би скренуле америчку пажњу са европских збивања.⁵¹⁴

Шта ће се десити у будућности са САД и Јапаном, две силе које су се, по Љотићу, након Првог светског рата уздигле „на штету Европе“?⁵¹⁵ Обе државе чека иста судбина као и Европу:

„Тада, кад револуција свуда загуди своју крваву оригју, тада ће Совјети, победоносно да се појаве и да ударима својих снага, полеме још по коју грађевину држава које унутрашња револуција није уништила, и да на развалинама свију држава тако оборених прогласе СССР целог света или бар Европе, Азије и Африке – остављајући Америку и Аустралију за будући скок.“⁵¹⁶

Након надоласећег светског рата, САД и Јапан неће бити, упркос свом снажењу, агенси довољно моћни да зауставе надоласећу светску револуцију. Љотић, поред тога што је евроцентричан, верује у то да је контролисање Европе кључ за контролу над светом. С обзиром да верује да ће највероватније комунистичка револуција, коју презире, задесити Европу, Азија и Америка ће силом прилика бити следећи и лаки залогаци у ширењу светског Совјетског Савеза.

Кроз Љотићев поглед на историју провејавају две битне теме: снага „духа“ и револуција. Стари Рим је по њему пропао због слабости „духа“, хиљадугодишња француска монархија због револуције, а царска Русија је доживела свој крај због синергије слабости „духа“ и револуције. Може се закључити да је Љотићев доживљај сопственог времена преобликовао његово тумачење историје. Његов наратив је устројен тако да делује као да је цео историјски ток поука о важности снаге „духа“ и рђавости револуционарних промена којима је циљ еманципација појединца. Љотићева *лента историје* има циљ да дисквалификује револуцију и све многоспомињане Љотићеве идеолошке противнике и да поручи да је његова политичка опција, уз италијански фашизам и националсоцијализам, посебни национални облик снажења „духа“, неопходног да нација испуни свој историјски

---

⁵¹⁴ Д. Љотић, „Општи поглед“, *Билтен*, бр. 52, 7. август 1940. стр. 1-7. према Љотић, Д. *СД, Књ. 9*, стр. 99.

⁵¹⁵ Д. Љотић, „Неразумљив став Енглеске“, *Билтен*, бр. 53, 22. август 1940. стр. 11-14. према Љотић, Д. *СД, Књ. 9*, стр. 126.

⁵¹⁶ Д. Љотић, „Демократија“, *Нови пут*, бр. 34, 25. септембар 1938. према Љотић, Д. *СД, Књ. 5*, стр. 113.

задатак. Историја, изложена као велики наратив о „духу“ и сукобу природне еволуције и неприродне револуције, инструментализована је од стране Љотића у служби идеологије.

Његов велики наратив налази се на пресеку расијалистичког наратива националсоцијалиста и антиреволуционарног наратива Шарла Мораса. Расијалистички елемент Љотићевог наратива је идеја о историји као борби Јевреја и хришћана, нарочито интензивној од 1789. године. Антиреволуционарност његовог погледа на историју налази се како у његовој морасовској романтизацији *Ancien Regime*-а, тако и у његовој сатанизацији револуционарних промена у Европи од Француске преко Октобарске револуције, до светске комунистичке револуције, коју предосећа.

Закључак: Љотићеви *Ми* и *Они*

У претходним поглављима анализирани су Љотићева слика Европе, њених делова и становника, те њене прошлости и будућности. За крај, треба систематизовати његове слике не би ли Љотићеве слике сопства и Другог биле јасно супротстављене.

Љотићево *Ми* убраја неколицину група, смештену у неколико географских оквира. Љотић је у истраживаном периоду себе национално одређивао као Југословена, па Србина. Један од заговорника интегралног југословенства пред почетак Другог светског рата, у контексту стварања Бановине Хрватске, почео је да одустаје од националног експеримента започетог током Шестојануарске диктатуре. Расно, Љотић се идентификовао као белац и Словен. Његови описи сопствене расе увек су имали за циљ да аргуменују став да је управо његова раса, било бела, било словенска, супериорна. Белце је карактерисало, по Љотићу, то што су на врхунцу цивилизације и то што су хришћани, док су Словени супериорни унутар беле расе као најдуховнији. Југословени су за Љотића, поред предодређености за блискост са духовним, били предодређени за задружни, пољопривреднички живот. Ова својства Југословени су задржали бар још из средњовековног времена.

Није другачије ни када Љотић пише о географским поднебљима које је настањивао. Он и Европу, Балкан и Југославију осликава позитивно. Европа је континент који деле три расе, Словени, Германи и Латини, и којем је додељено да влада остатком света. Балкан је део Европе на којем народи деле заједничке карактеристике и „ропску“ прошлост. Љотић није прихватио негативни дискурс о Балкану који је могао пронаћи у западноевропској традицији, него је репродуковао дискурс о балканском јединству који су стварали балкански буржоаски интелектуалци.

Осим расно-географског *Ми*, Љотић познаје и своју идеолошку групацију, тзв. „идеалисте“. Љотић себе сврстава у исти табор са Хитлером, Морасом и Мусолинијем, тврдећи да су национална, органска решења друштвеног уређења заснована на негацији индивидуализма, парламентаризма, либералног капитализма и комунизма спасоносни лек за кризу у Европи. Љотићеву идеологију треба посматрати као варијацију на тему фашизма

са југословенским специфичностима, и не понављати грешку одређених истраживача који су поверовали Љотићевом: „Ето зато ми не можемо личити на фашизам и хитлеризам.“⁵¹⁷

Упадљива је Љотићева болећивост према племству, чију улогу у друштву оправдава. Узрок Љотићевог правдања друштвених неједнакости и жеље да се сталежи затворе можда треба тражити у томе што је Љотићева породица више генерација била представница малобројне буржоазије (и то оне блиске једној од династија) у доминантно сељачком српском друштву. У недостатку племства у српском друштву, које има историјске разлоге, буржоазија је заузела врхунске позиције у држави, те не чуди што би један представник те класе желео да се његов положај заштити формализовањем „сталежа“, које би гарантовало доминацију буржоазије. Племство је, по Љотићу, свргнуто у Француској и Руској револуцији – из његових грешака треба да учи нова владајућа класа да и њу не би свргла нека нова револуција.

Они, или Други, код Љотића јављају се у мноштву облика. То су друге нације, друге расе и друге идеологије. Љотићев ултимативни Други је национално, расно и идеолошки различит. То су Јевреји. У одељку *Имаголошка анализа* показано је како слика других народа служи Љотићу да представи своју нацију и своју идеолошку позицију као супериорну. Фашизам помаже и „недаровитим“ нацијама да се остваре, док су парламентарна демократија и, нарочито, комунизам представљени као инхибитори националног развоја. Оно што вреди и на овом месту поновити је да је Љотић био класични расијалиста и да је његов антисемитизам био модеран, а не хришћански, што је била позиција претходних истраживања. Сви Љотићеви идеолошки противници смештени су у исту категорију „материјалиста“, са којима се он обрачунава тиме што идеолошке претпоставке парламентарне демократије и комунизма прво поједностави, па побија и сведе на елемент јеврејског плана за светску доминацију.

Љотић је, док је за политичког узора имао краља Александра Карађорђевића, сматрао да је чување поретка установљеног на Париској мировној конференцији начин да се у Европи одржи мир. Након што је Љотићева фигура ауторитета за коју је био везан убијена, он новог узора налази у Хитлеру, те преузима немачке појмове о Балкану и

---

⁵¹⁷ Д. Љотић, „Ни фашизам, ни хитлеризам!“, *Отаџбина*, бр. 48. 3. фебруар 1935. према Љотић, Д. *СД, Књ. 2*, стр. 92.

поунутрашњује мисао о судбини балканских држава као материјалне базе за подршку немачкој индустрији.

Напоследку се може уочити да је Љотић, као прави „ауторитарни карактер“ по моделу немачко-америчког психолога и филозофа Ерих Фрома (Erich Fromm), био наклоњен оним условима „који ограничавају људску слободу“, условима који чине да човек буде „потчињен судбини“.⁵¹⁸ Љотић је убеђен да све расе и нације имају сопствену мисију. Поред тога, он у свом бекству од индивидуалне самосталности везује судбину појединца са судбином његове групе, био то сталеж, или нација и раса.

Љотићева концептуализација Европе као континента који је попрште офанзиве „јудео-марксизма“ за преузимање светске власти и његово инсистирање на хармонији између класа за циљ имају националну хомогенизацију и спречавање револуционарних промена у Југославији. Наратив о историји која је статична и хармонична док год „дух“ владајућег слоја не ослаби или Јевреји не умешају прсте додатно ојачава Љотићеву антиреволуционарну реторику.

Љотићев поглед на Европу, њену прошлост и будућност, сврстава га међу људе који су након катастрофе Првог светског рата и током идеолошких превирања међуратног периода, пошавши од жеље за одржањем сопственог привилегованог положаја, спас од надлазеће револуције тражили у оспоравању демократије и постулата Француске револуције. Љотићев поглед на прошлост пре 1789. године био је романтичан, а поглед на будућност песимистичан. Сламка спаса од светске доминације Јевреја и комунизма, коју је Љотић својим следбеницима нудио, била је конзервативна сталешка монархија, какву би установио његов фашистички Југословенски народни покрет *Збор*.

Немогуће је утврдити шта је старије – Љотићева идеологија или његови појмови. Он је усвојио бројне појмове који су већ били испуњени одређеним идеолошким садржајем, али су и његове идеолошке предрасуде и виђења имали утицај на формирање његових појмова. Шта је старије, није ни важно – важно је уочити симбиозу између дискурса и

---

⁵¹⁸ From, Erich, *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1969. Стр. 158.

идеологије, однос дискурса једног југословенског идеолога са знањем које је произведено у центрима европске моћи и технике којима се слика Другог употребљава у политичком тексту не би ли се промовисала идеологија. Љотић је, као човек који је писао из недеље у недељу оставио готово дневнички траг о својим променљивим појмовима, који су се постепено приближавали националсоцијалистичким како је расла моћ Немачке у Европи.

Овим радом није завршено истраживање Љотићевог дискурса, јер преостаје да се изуче његови појмови о унутрашњим темама Југославије, његови апстрактнији појмови попут државе и власти, те промена његовог дискурса током Другог светског рата. Ипак, разумевањем Љотићеве слике Европе, Европљана и збивања ван Југославије дошло се до нових сазнања не само о Љотићевом Другом, него и о његовој перцепцији сопства и филозофији историје. Кроз Љотићеве појмове о „идеализму“ и „материјализму“, „органском“ и „механичком“, „Словенима“ и „Израиљу“ непрестано провејава његово бекство од слободе на идеолошком плану, које се завршило смртоносним бекством од ослободилаца у пракси.

Извори

1. Берђајев, Николај, *Судбина човека у савременом свету. Разумевање нашег времена*, Логос, Београд, 2006.
2. *Билтен Југословенског народног покрета* Збор, бр. 21, 25. јул 1939.
3. *Билтен Југословенског народног покрета* Збор, бр. 44, 25. април 1940.
4. Валоа, Жорж, *Филозофија ауторитета (Човек који долази)*, Задруга, Нови Сад, 2000.
5. Велимировић, Николај, *Емануил*,
<<https://www.rastko.rs/svecovek/duhovnost/vlnikolaj/vlnikolaj-emanuil.html>>
(Приступљено 6. августа 2020. године)
6. Велимировић, Николај, *Српски народ као Теодул*, <<https://svetosavlje.org/srpski-narod-kao-teodul/>> (Приступљено 6. августа 2020. године)
7. Ленин, Владимир Ильич, „Марксизм и ревизионизм“, *Полное собрание сочинений. Том 17*, Издательство политической литературы, Москва, 1968.
<<http://leninism.su/works/55-tom-17/2741-marksizm-i-revizionizm.html>>
(Приступљено 28. јула 2020. године)
8. Љотић, Димитрије:
Љотић, Димитрије, Сабрана дела, Књига 1, Задруга, Нови Сад, 2001.
  - Д. Љотић, „Шта јача међународни положај?“, *Отаџбина*, бр. 4, 18. март 1934.
  - Д. Љотић, „Народ и режим“, *Отаџбина*, бр. 6, 1. април 1934.
  - Д. Љотић, „Старо и ново“, *Отаџбина*, бр. 8, 15. април 1934.
  - Д. Љотић, „Закон о корупцији“, *Отаџбина*, бр. 6, 13. мај 1934.
  - Д. Љотић, „Стара песма“, *Отаџбина*, бр. 13, 20. мај 1934.
  - Д. Љотић, „Морална спрема“, *Отаџбина*, бр. 15, 3. јун 1934.
  - Д. Љотић, „Не класа, него нација!“, *Отаџбина*, бр. 16, 10. јун 1934.
  - Д. Љотић, „Под једну заставу“, *Отаџбина*, бр. 18, 24. јун 1934.
  - Д. Љотић, „Догађаји у Европи“, *Отаџбина*, бр. 34, 5. август 1934.
  - Д. Љотић, „Равнодушност честитих“, *Отаџбина*, бр. 26, 19. август 1934.
  - Д. Љотић, „Краљевска посета у Софији“, *Отаџбина*, бр. 32, 30. септембар 1934.
  - Д. Љотић, „Промашени циљ“, *Отаџбина*, бр. 34, 21. октобар 1934.
  - Д. Љотић, „Наше зборашко вјерују“, *Отаџбина*, бр. 163, 13. јун 1937.

Љотић, Димитрије, *Сабрана дела, Књига 2*, Задруга, Нови Сад, 2001.

- Д. Љотић, „Црвени и црни“, *Отаџбина*, бр. 36, 4. новембар 1934.

- Д. Љотић, „Стварни мир или потајни рат“, *Отаџбина*, бр. 37, 11. новембар 1934.
- Д. Љотић, „Садашњи наш смер“, *Отаџбина*, бр. 38, 18. новембар 1934.
- Д. Љотић, „Наше гледиште“, *Отаџбина*, бр. 42, 23. децембар 1934.
- Д. Љотић, „Ни фашизам, ни хитлеризам!“, *Отаџбина*, бр. 48, 3. фебруар 1935.
- Љотић, Д, „Изборно огледало“, *Отаџбина*, бр. 52, 3. март 1935.
- Д. Љотић, „Неоправдана радост“, *Отаџбина*, бр. 71, 14. јул 1935.

Љотић, Димитрије, *Сабрана дела, Књига 3*, Задруга, Нови Сад, 2001.

- Д. Љотић, „Хабзбурзи на помолу“, *Отаџбина*, бр. 72, 21. јул 1935.
- Д. Љотић, „Основи савремене Југославије“, *Отаџбина*, бр. 89, 17. новембар 1935.
- Д. Љотић, „На други приговор“, *Отаџбина*, бр. 92, 15. децембар 1935.
- Д. Љотић, „Сталежи и Збор“, *Отаџбина*, бр. 94, 29. децембар 1935.
- Д. Љотић, „Судбоносни тренуци“, *Отаџбина*, бр. 96, 12. јануар 1936.
- Д. Љотић, „Пастири душа народних“, *Отаџбина*, бр. 101, 16. фебруар 1936.
- Д. Љотић, „Чему тежимо“, *Отаџбина*, бр. 104, 8. март 1936.
- Д. Љотић, „Минирање“, *Отаџбина*, бр. 105, 15. март 1936.
- Д. Љотић, „Сутрашња Европа“, *Отаџбина*, бр. 111, 26. април 1936.
- Д. Љотић, „Извори наших основних начела“, *Отаџбина*, бр. 106, 22. март 1936.

Љотић, Димитрије, *Сабрана дела, Књига 4*, Задруга, Нови Сад, 2001.

- Д. Љотић, „Сталежи и класе“, *Отаџбина*, бр. 116, 4. јун 1936.
- Д. Љотић, „Путем великог Балканца и мироносца“, *Отаџбина*, бр. 130, 11. септембар 1936.
- Д. Љотић, „Да ли смо фашисти?“, *Отаџбина*, бр. 138, 5. новембар 1936.
- Д. Љотић, „Две револуције“, *Отаџбина*, бр. 139, 12. новембар 1936.
- Д. Љотић, „Слабост духа“, *Отаџбина*, бр. 157, 17. април 1937.
- Д. Љотић, „Како настају револуције“, *Отаџбина*, бр. 158, 24. април 1937.

Љотић, Димитрије, *Сабрана дела, Књига 5*, Задруга, Нови Сад, 2001.

- Д. Љотић, „Са судбоносне раскрснице“, *Наш пут*, бр. 2, 12. март 1939.
- Д. Љотић, „Поводом догађаја у Аустрији“, *Нови пут*, бр. 9, 20. март 1938.
- Д. Љотић, „Нашим левичарима“, *Нови пут*, бр. 12, 10. април 1938.
- Д. Љотић, „Опасна заблуда“, *Нови пут*, бр. 22, 19. јун 1938.
- Д. Љотић, „Разговор са једним земљорадником“, *Нови пут*, бр. 25, 10. јул 1938.
- Д. Љотић, „Демократија“, *Нови пут*, бр. 34, 25. септембар 1938.
- Д. Љотић, „СССР није словенска Русија“, *Наш пут*, бр. 30, 8. октобар 1939.
- Д. Љотић, „О неутралитету“, *Наш пут*, бр. 31, 15. октобар 1939.
- Д. Љотић, „Совјетска загонетка“, *Наш пут*, бр. 32, 22. октобар 1939.
- Д. Љотић, „Сад је за Балкан дошао одлучан час – или ће Балкан бити чекић или наковањ“, *Наш пут*, бр. 33, 29. октобар 1939.

Љотић, Димитрије, *Сабрана дела, Књига 6*, Задруга, Нови Сад, 2001.

- Д. Љотић, „Данашњи рат и сутрашњи мир“, предавање у Београду 1936. године
- Д. Љотић, „Наш пут“, предавање у Новом Саду, 1936. године
- Д. Љотић, „Идеали савремене омладине“, предавање у Петровграду (данашњи Зрењанин) 1940. године
- Д. Љотић, „Шта чини величину нашег народа?“

Љотић, Димитрије, *Сабрана дела, Књига 7*, Задруга, Нови Сад, 2001.

- Д. Љотић, без наслова, *Билтен*, бр. 5, 1939.
- Д. Љотић, „Совјетија (СССР) и Југославија“, *Билтен*, бр. 9, 19. април 1939.
- Д. Љотић, „Општа разматрања“, *Билтен*, бр. 10, 27. април 1939.
- Д. Љотић, „Једна непроверена чудна претпоставка“, *Билтен*, бр. 11, 3. мај 1939.
- Д. Љотић, „Спољни преглед“, *Билтен*, бр. 12, 12. мај 1939.
- „Посета студената *Српског културног клуба* Смедереву“, *Билтен*, бр. 13, 21. мај 1939.
- Д. Љотић, „Немачко-италијански савез“, *Билтен*, бр. 14, 29. мај 1939.
- Д. Љотић, „Преговори совјетско-енглески“, *Билтен*, бр. 14, 29. мај 1939.
- Д. Љотић, „Наше мишљење о мешању Италије код нас“, *Билтен*, бр. 17, 19. јун 1939.
- Д. Љотић, „Закључак о унутрашњој политици“, *Билтен*, бр. 17, 19. јуна 1939.
- Д. Љотић, „Општи поглед“, *Билтен*, бр. 18, 28. јун 1939.
- Д. Љотић, „Чудо над чудима“, *Билтен*, бр. 18, 28. јун 1939.
- Д. Љотић, „Закључак“, *Билтен*, бр. 18, 28. јун 1939.
- Д. Љотић, „Прогноза песима“, *Билтен*, бр. 23, 13. август 1939.

Љотић, Димитрије, *Сабрана дела, Књига 8*, Задруга, Нови Сад, 2001.

- Д. Љотић, „Немачка и Совјетија“, *Билтен*, бр. 28, 21. септембар 1939.
- Д. Љотић, „Италија“, *Билтен*, бр. 29, 24. септембар 1939.
- Д. Љотић, „Ми и Совјетија“, *Билтен*, бр. 29, 24. септембар 1939.
- Д. Љотић, „Совјетска загонетка“, *Билтен*, бр. 30, 16. октобар 1939.
- Д. Љотић, „Драма савременог човечанства“, *Билтен*, бр. 33-34, 1. децембар 1939.
- Д. Љотић, „Опасно балканско пролеће“, *Билтен*, бр. 35-36, 28. децембар 1939.
- Д. Љотић, „Слаби изгледи за мир“, *Билтен*, бр. 37, Београд, 14. јануара 1940.
- Д. Љотић, „Скидање маске и падање веза с очију“, *Билтен* бр. 37, Београд, 14. јануар 1940.
- Д. Љотић, „Јеврејски труд да Совјетији спасу лице“, *Билтен* бр. 37, Београд, 14. јануар 1940.
- Д. Љотић, „Нове опасности“, *Билтен*, бр. 38, Београд, 6. фебруара 1940.
- Д. Љотић, „Општи поглед на рат“, *Билтен*, бр. 39, 21. фебруар 1940.
- Д. Љотић, „Какве користи Италија очекује“, *Билтен*, бр. 41, 27. март 1940.
- Д. Љотић, „Руска истина“, *Билтен*, бр. 41, 27. март 1940.
- Д. Љотић, „Опасна места“, *Билтен*, бр. 42, 2. април 1940.

- Д. Љотић, „Реч две, Србима“, *Билтен*, бр. 42, 2. април 1940.
- Д. Љотић, „Турска“, *Билтен*, бр. 53, 22. август 1940.

Љотић, Димитрије, *Сабрана дела, Књига 9*, Задруга, Нови Сад, 2001.

- Д. Љотић, „Закључак“, *Билтен*, бр. 45, 12. мај 1940.
- Д. Љотић, „Даље вероватне последице“, *Билтен*, бр. 47, 3. јун 1940.
- Д. Љотић, „Општи поглед“, *Билтен*, бр. 52, 7. август 1940.
- Д. Љотић, „Неразумљиви став Енглеске“, *Билтен*, бр. 5, 22. август 1940.
- Д. Љотић, „Блиски циљеви совјетске европске политике“, *Билтен*, бр. 54, 5. септембар 1940.
- Д. Љотић, „Разговори у Риму“, *Билтен*, бр. 56, 5. октобар 1940.

Љотић, Димитрије, *Сабрана дела, Књига 11*, Задруга, Нови Сад, 2001.

- Д. Љотић, „Из мога живота“

Љотић, Димитрије, *Сабрана дела, Књига 12*, Задруга, Нови Сад, 2001.

- Д. Љотић, „Дијалог са Јеврејином“, *Отаџбина*, бр. 84, 18. октобар 1935.
  - Д. Љотић, „Биће плач и шкргут зуба“, *Нови пут*, бр. 11, 3. април 1938.
  - Д. Љотић, „Драма савременог човечанства“, стенограмске белешке са предавања у Инжењерском дому у Београду 25. октобра 1939. године
9. Љотић, Љубица Вл. *Мемоари*, *Искра*, München, 1973.
  10. Ман, Томас, *Чаробни брег*, Новости, Београд, 2006.
  11. *Отаџбина. Независан лист за политичка и друштвена питања*, бр. 1, 25. фебруар 1934. Стр 1.
  12. Парезанин, Ратко, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, А. Ж. Јелић, Београд, 2001.
  13. Рашевић, Вељко, *Оглед о схватањима Димитрија Љотића*, Библиотека *Милан Грол*, Београд, 2004.
  14. Салустије Крисп, Гај, *Катилинина завера. Историје*, Српска књижевна задруга, Београд, 2015.
  15. *Стари завјет, 1. књига Мојсијева, 32:28*, превод Ђуре Даничића
  16. Шпенглер, Освалд, *Пропаст Запада*, Геца Кон, Београд, 1936.
  17. „Ноћас је Хауптман доведен на електричну столицу“, *Време*, 4. април 1936. Стр. 3.
  18. „Хауптманово погубљење требало је да се изврши данас у зору“, *Политика*, 4. април 1936. Стр. 4.

19. Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus, *Pan-Europa*, Pan-Europa Verlag, Wien, 1923.
(фототипско издање са предговором Ота фон Хабзбурга из 1982. године)
20. De Gobineau, Arthur, *The Inequality of Human Races*, William Heinemann, London, 1915.
21. Heidegger, Martin, „Schöpferische Landschaft: Warum bleiben wir in der Provinz?“, у *Gesamtausgabe, I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften, Band 13: Aus der Erfahrung des Denkens 1910-1976*. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1983.
22. Hitler, Adolf, *Mein Kampf*, Zentralverlag der NSDAP, München, 1943.
23. *La carta del lavoro*, <<http://www.polyarchy.org/basta/documenti/carta.lavoro.1927.html>>
(Приступљено 2. септембра 2020. године)
24. Mussolini, Benito, „Dalla magia... alla nevrosi“, *Opera omnia, V*. A cura di Edoardo e Duilio Susmel, La Fenice, Firenze, 1953
25. Mussolini, Benito, *Opera omnia, XXVIII*. A cura di Edoardo e Duilio Susmel, La Fenice, Firenze, 1959.
26. Nilus, Sergej A. *Protokoli sionskih mudraca*, bez izdavača, bez godine, hrvatski prevod
27. Politzer, Georges, „After the Death of M. Bergson, La Pensée Libre, no. 1 February 1941.“ у *Ecrits I; La Philosophie et les Mythes*, ed. Jacques Debouzy. Éditions Sociales, Paris, 1969, превод на енглески Мича Абидора (Mitch Abidor) за сајт marxists.org <<https://www.marxists.org/archive/politzer/works/1941/bergson.htm>> (Приступљено 28. јула 2020. године)
28. Reichstagsprotokolle, 1939. 42/1. 7. sitzung, Donnerstag den 11. Dezember 1941. <https://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00095.html> и <https://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00096.html>
(Приступљено 27. јула 2020. године)
29. Renan, Ernest, „Što je nacija“, превод на хрватски у часопису *Pro tempore*, бр. 4, 2007.
30. Rosenberg, Alfred, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*. Hohenechen – Verlag, München, 1934.
31. Rosenberg, Alfred, *The Myth of the Twentieth Century*, <<https://www.nommeraadio.ee/meedia/pdf/RRS/Alfred%20Rosenberg%20-%20The%20Myth%20of%20the%2020th%20Century.pdf>> (Приступљено 25. августа 2020. године)

32. Salustije Krisp, Gaj, *Jugurtin rat*, Stylos, Novi Sad, 2004.
33. Spann, Othmar, *Gesamtausgabe, Band 5. Der Wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1972.
34. Spengler, Oswald, *Der Untergang des Abendlandes*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1997.
35. „Pact of Balkan Entente, and Protocol-Annex. Signed at Athens, February 9th, 1934“, League of Nations – Treaty Series, 204, Стр. 155. <<http://www.worldlii.org/int/other/treaties/LNTSer/1934/204.html>> (Приступљено 9. септембра 2020. године)

Литература

Енциклопедије и речници

1. Большая советская энциклопедия. 9 Евклид – Ибсен, 3. издание, гл. редактор Александр М. Прохоров, Советская энциклопедия, Москва, 1972.
2. *Речник српскохрватскога књижевног језика, Књига друга Ж–К*, Матица српска и Матица хрватска, Нови Сад, Загреб, 1967.
3. *Das große Wörterbuch der deutschen Sprache, 4 Hex–Lef*, Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich, 1994.
4. *Enciclopedia Italiana. XIV Eno–Feo*, ed. Domenico Bartolini, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1951.
5. Frisk, Hjalmar, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch. Band I A–Ko*, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1960.
6. *Lexikon für Theologie und Kirche, 5 Hannover–Karterios*, red. Josef Höfer, Karl Rahner, Verlag Herder, Freiburg, 1960.
7. New Dictionary of the History of Ideas. https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/volksgeist?fbclid=IwAR1u11-5_t-Cok3EkMsuXGe5VyYZY8WR-eGDvTWj8J_most-XvT3coV-4iI (Приступљено 20. августа 2020. године)
8. *The Enciclopedia of Religion, Volume 7 Icon–Ens*, гл. уредник Мирча Елијаде (Mircea Eliade), Macmillan Publishing Company, New York, 1987.
9. *The New Encyclopædia Britannica. Macropædia 6 Earth–Everglades*, Encyclopædia Britannica, Chicago, 1977.

Радови у зборницима, часописима и на сајтовима

1. Гвозден, Владимир, „Полазишта и циљеви имаголошког изучавања књижевности“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 49, 1-2, 2001. Стр. 211-224.
2. Глигоријевић, Бранислав, „Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом *Збору*“, *Историјски гласник*, 4, 1965. Стр. 35-83.
3. Митровић, Андреј, „Теоријске тешкоће науке при проучавању савремене историје“, *Историјски гласник*, 4, 1965. Стр. 99-114.

4. af Malmberg, Mikael, Stråth, Bo, "Introduction: The National Meanings of Europe", y *The Meaning of Europe. Variety and Contention within and among Nations*, eds. Mikael Af Malmberg, Bo Stråth, Berg, Oxford, 2002. Стр. 1-26.
5. Bentley, Michael, „Introduction: Approaches to Modernity: Western Historiography since the Enlightenment“, *Companion to Historiography*, ed. Michael Bentley, Routledge, London, New York, 1997. Стр. 379-496.
6. Boog, Horst, „The Anti-Hitler Coalition“, *Germany and the Second World War, vol. 6. The Global War*, ed. Militärgeschichtliches Forschungsamt Potsdam, Clarendon Press, Oxford, 2001. Стр. 11-109.
7. Brierly, James Lesley, „The League of Nations“, *The New Cambridge Modern History, vol. 12. The Shifting Balance of World Forces 1898–1945*. ed. Charles Loch Mowat, Cambridge University Press, Cambridge, 1968. Стр. 242-268.
8. Dafinger, Johannes, „The Nazi “New Europe”. Transnational Concepts of a Fascist and Völkisch Order for the Continent“, *Fascism without Borders. Transnational Connections and Cooperation between Movements and Regimes in Europe from 1918 to 1945*, eds. Arnd Bauerkämper, Grzegorz Rossoliński-Liebe, Berghahn Books, New York, Oxford, 2017. Стр. 264-287.
9. Fioravanzo, Monica, „Italian Fascism from a Transnational Perspective. The Debate on the New European Order (1930–1945)“, *Fascism without Borders. Transnational Connections and Cooperation between Movements and Regimes in Europe from 1918 to 1945*, eds. Arnd Bauerkämper, Grzegorz Rossoliński-Liebe, Berghahn Books, New York, Oxford, 2017. Стр. 243-263.
10. Fisher, Gordon, „About The Protocols of the Elders of Zion“ <https://web.archive.org/web/20030809215759/http://www.h-net.org/~antis/doc/graves/graves.a.html> (Приступљено 11. августа 2020. године)
11. Förster, Jürgen, „Hitler’s Decision in Favour of War against the Soviet Union“, *Germany and the Second World War, vol. 4. The Attack on the Soviet Union*, ed. Militärgeschichtliches Forschungsamt Potsdam, Clarendon Press, Oxford, 1998. Стр. 13-51.
12. Gligorijević, Branislav, „Unutrašnje (administrativne) granice Jugosavije između dva svetska rata 1918–1941.“, *Istorija XX veka*, 1–2, 1992. Стр. 27-34.

13. Hobsbom, Erik, „Uvod: Kako se tradicije izmišljaju“, *Izmišljanje tradicije*, ur. Erik Hobsbom, Terens Rejndžer, Biblioteka XX vek, Beograd, 2002. Стр. 5-25.
  14. Janjatović, Bosiljka, „Stjepan Radić: progoni, suđenja i ubojstvo 1919.-1928. godine“, *Radovi*, 29, 1996. Стр. 217-236.
  15. Kovrig, Bennet, „Mediaton by Obfuscation: The Resolution of the Marseille Crisis, October 1934 to May 1935“, *The Historical Journal*, vol. 19, no. 1, 1976. Стр. 191-221.
  16. Leersen, Joep, „Imagology: On Using Ethnicity to Make Sense of the World.“ *Les stéréotypes dans la construction des identités nationales depuis une perspective transnationale*, no. 10, 2016. Стр. 13-31.
  17. Liddel Hart, Basil, „The Second World War“, *The New Cambridge Modern History, vol. 12. The Shifting Balance of World Forces 1898–1945*. ed. Charles Loch Mowat, Cambridge University Press, Cambridge, 1968.
  18. Lompar, Rastko, „Afera Tehnička unija i veze JNP Zbora sa nacističkom Nemačkom 1935–1941.“, *Istorija XX veka*, 2/2020. Стр. 85-102.
  19. Matala de Mazza, Ethel, „Romantic Politics and Society“, *The Cambridge Companion to German Romanticism*, ed. Nicholas Saul, Cambridge University Press, 2009. Стр. 191-208.
- Преко овог чланка цитиран је извор:
- Adam Müller, *Die Elemente der Staatskunst*, ed. J. Baxa, 2 vols. (Jena: Fischer, 1922), vol. I
20. Miller, Seumas, “Foucault on Discourse and Power.” *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, no. 76, 1990. JSTOR, www.jstor.org/stable/41801502 Приступ 9. априла 2020. Стр. 115-125.
  21. Mountz, Alison, „The Other“, *Key Concepts in Political Geography*, Thousand Oaks, Sage, 2009. Стр. 328-338.
  22. Nelis, Jan, „Fascist Modernity, Religion, and the Myth of Rome“, *Brill’s Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*, eds. Helen Roche, Kyriakos Demetriou, Brill, Leiden, Boston, 2018. Стр. 133-156.
  23. Nolte, Ernst, “Marx und Nietzsche im Sozialismus des jungen Mussolini“, *Historische Zeitschrift*, 191:1, 1960. Стр. 249-335.

24. Poster, Mark, "Foucault and History." *Social Research*, vol. 49, no. 1, 1982. JSTOR, www.jstor.org/stable/40970855 Приступ 11. априла 2020. Стр. 116-142.
25. Roche, Helen, „Distant Models? Italian Fascism, National Socialism, and the Lure of the Classics“, *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*, eds. Helen Roche, Kyriakos Demetriou, Brill, Leiden, Boston, 2018. Стр. 3-28.
26. Salomon, Robert C, Higgins, Kathleen M. „Introduction“, *Routledge History of Philosophy, vol. 6, The Age of German Idealism*, eds. Kathleen M. Higgins, Robert C. Salomon, Routledge, London, New York, 1993. Стр. 1-4.
27. Schenk, Fritjof Benjamin, „Mental Maps: The Cognitive Mapping of the Continent as an Object of Research of European History.“ *European History Online*, 2013. <https://bit.ly/2UTwIqy> Приступ 9. априла 2020.
28. Tucker, William R. „The Legacy of Charles Maurras“, *The Journal of Politics*, vol. 17, no. 4, 1955. Стр. 570-589.
29. Wandycz, Piotr, „The Little Entente: Sixty Years Later“, *The Slavonic and East European review*, vol. 59, no. 4, 1981. Стр. 548-564.
30. Watt, Donald Cameron, „Diplomatic History 1930–1939“, *The New Cambridge Modern History, vol. 12. The Shifting Balance of World Forces 1898-1945*. ed. Charles Loch Mowat, Cambridge University Press, Cambridge, 1968. стр. 684-734.
31. Wiskemann, Elisabeth, „Germany, Italy and Eastern Europe“, *The New Cambridge Modern History, vol. 12. The Shifting Balance of World Forces 1898-1945*. ed. Charles Loch Mowat, Cambridge University Press, Cambridge, 1968. Стр. 473-511.
32. Wolf, Kelly, „The Lindbergh Baby Murder Case: A Crime of the Century“, *Crimes and Trials of the Century, vol. 1, From the Black Sox Scandal to the Attica Prison Riots*, eds. Steven Chermak, Frankie Y. Bailey. Стр. 153-168.

Монографије

1. Бјелица, Исидора; Пајкић, Небојша, Љотић. *Србска трагедија у три чина*, Владимир Максимовић, Београд, 2000.
2. Гавриловић, Дарко, *Мит о непријатељу. Антисемитизам Димитрија Љотића*, Службени гласник, Београд, 2018.
3. Дос, Франсоа, *Историја структурализма II*, Карпос, Лозница, 2019.

4. Драгосављевић, Василије, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921–1941)*, докторска дисертација, Београд, 2017.
5. Живанчевић-Секеруш, Ивана, *Како (о)писати различитост? Слика другог у српској књижевности*, Филозофски факултет, Нови Сад, 2009.
6. Митровић, Андреј, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, ЦИД, Подгорица, 1998.
7. Митровић, Андреј, *Фашизам и нацизам*, УДИ, Београд, 2009.
8. Стефановић, Младен, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*. Народна књига, Београд, 1984.
9. Суботић, Драган, *Затомљена мисао. О политичким идејама Димитрија Љотића*, Слио, Београд, 1994.
10. Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Слио, Београд, 2013.
11. Шмале, Волфганг, *Историја европске идеје*, Слио, Београд, 2003.
12. Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London, New York, 1991.
13. Arent, Hana, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd, 1999.
14. Arthurs, Joshua, *Excavating Modernity. Roman Past in Fascist Italy*, Cornell University Press, Ithaca, London, 2012.
15. Bakić, Jovo, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941*, Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin, Zrenjanin, 2004.
16. Bakić-Hayden, Milica, *Varijacije na temu 'Balkan'*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd, 2006.
17. Berlin, Isaiah, *Vico and Herder. Two Studies in the History of Ideas*, Chatto & Windus, London, 1980.
18. Berlin, Isaija, *Koreni romantizma*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
19. Bonnet, Alastair, *The Idea of the West. Culture, Politics and History*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004.
20. Borković, Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944. Knjiga prva (1941–1942.)*, Sloboda, Beograd, 1979.

21. Borković, Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944. Knjiga druga (1943–1944.)*, Sloboda, Beograd, 1979.
22. Conze, Vanessa, *Das Europa der Deutschen. Ideen von Europa in Deutschland zwischen Reichstradition und Westorientierung (1920-1970)*, R. Oldenbourg Verlag, München, 2006.
23. Curtis, Michael, *Three Against the Third Republic. Sorel, Barrés and Maurras*, Routledge, London, New York, 2017.
24. Delanty, Gerard, *Inventing Europe. Idea, Identity, Reality*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 1995.
25. Eko, Umberto, *Kako se piše diplomski rad*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd, 2000.
26. Eriksen, Trond Berg, *Niče i moderna. Fridrih Niče u evropskoj kulturi XX veka*, Karpos, Loznica, 2014.
27. From, Erih, *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1969.
28. Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Cornell University Press, Ithaca, 1983.
29. Guillaumin, Colette, *Racism, Sexism, Power and Ideology*, Routledge, London, New York, 1995.
30. Gregor, A. James, *Mussolini's Intellectuals. Fascist Social and Political Thought*, Princeton University Press, Princeton, Oxford, 2005.
31. Haag, John J. *Othmar Spann and the Ideology of the Austrian Corporate State*, MA Thesis, Rice University, Houston, 1966.
32. Hamilton, Alaster, *Fašizam i intelektualci 1919–1945*. Vuk Karadžić, Beograd, 1978.
33. Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Dereta, Beograd, 2002.
34. Hobsbawm, Eric, *Interesting Times. A Twentieth-Century Life*, Pantheon Books, New York, 2002.
35. Hobsbawm, Eric, *The Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914–1919*, Abacus, London, 1995.
36. Horkheimer, Max; Adorno, Theodor, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Veselin Masleša, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
37. Iggers, Georg G. *The German Conception of History. The National Tradition of Thought from Herder to the Present*, Wesleyan University Press, Middletown, 1983.

38. Konstantinović, Radomir, *Filosofija palanke*, Otrkovenje, Beograd, 2004.
39. Koschorke, Albrecht, *Hitlerov Mein Kampf. Ka poetici nacionalsocijalizma*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2019.
40. Kuljić, Todor, *Fašizam. Sociološko-istorijska studija*, Nolit, Beograd, 1978.
41. Kurzydłowski, Christian, *Ideology and Politics of Dimitrije Ljotić and the ZBOR movement*, Doctoral Thesis, Goldsmiths College, University of London, 2017.
42. Laqueur, Walter, *The Changing Face of Antisemitism. From Ancient Times to the Present Day*, Oxford University Press, 2006.
43. Le Goff, Jacques, *Must We Divide History into Periods?*, Columbia University Press, New York, 2015.
44. Lukač, Đerđ, *Razaranje uma. Put iracionalizma od Šelinga do Hitlera*, Kultura, Beograd, 1966.
- Преко ове монографије цитирани су извори:
- Chamberlain, Houston Stewart, *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts, Bd. I, 2. Aufl*, München, 1900.
  - Niče baronu fon Gersdorfu, 21. 6. 1871.
  - Nietzsche, Friedrich, *Werke, Bd. VII*, Kröner, Leipzig
  - Nietzsche, Friedrich, *Werke, Bd. XVI*, Kröner, Leipzig
45. Lukač, Georg, *Niče i fašizam*, Kultura, Beograd, 1956.
46. McClellan, Woodford D. *Svetozar Marković and the Origins of Balkan Socialism*, Princeton University Press, Princeton, 1964.
47. Michael, Robert, *Holy Hatred: Christianity, Antisemitism, and the Holocaust*, Palgrave Macmillan, New York, Basingstoke, 2006.
48. Mikolasch, Ulrich, *Othmar Spann und die Mechanische Moderne*, Diplomarbeit, Universität Wien, Wien, 2017.
49. Miler, Jan-Verner, *Osporavanje demokratije: Političke ideje u Evropi dvadesetog veka*, Fabrika knjiga, Beograd, 2013.
50. Miller, James, *History and Human Existence, from Marx to Merleau-Ponty*, University of California Press, Berkeley, 1979.
51. Milosavljević, Olivera, *Savremenici fašizma. Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933-1941*. Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2010.

52. Milutinović, Zoran, *Getting over Europe. The Construction of Europe in Serbian Culture*, Rodopi, Amsterdam, New York, 2011.
53. Milutinović, Zoran, *What Is the „West“? Nationalism, Cosmopolitanism and the „West“ in Early Twentieth-Century Serbian Culture*, The Carl Beck Papers No. 2007, The Center for Russian and East European Studies, Pittsburgh, 2010.
54. Mishkova, Diana, *Beyond Balkanism: The Scholarly Politics of Region Making*, Routledge, London and New York, 2019.
55. Mitrović, Andrej, *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svetskih ratova (1914-1945)*, Narodnja knjiga, Beograd, 1983.
56. Mosse, George L. *Toward the Final Soutlion. A History of European Racism*, The University of Wisconsin Press, Madison, 1978.
57. Nolte, Ernst, *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta, Beograd, 1990.
58. Nolte, Ernst, *Three Faces of Fascism*, The New American Library, New York, Toronto, 1965.
59. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga*, Nolit, Beograd, 1988.
60. Petrović, Nenad Ž. *Ideologija varvatstva. Fašističke i nacionalsocijalističke ideje kod intelektualaca u Beogradu (1929-1941)*, Zadruga Res Publica – MostArt, Beograd, 2015.
61. Poliakov, Léon, *The Aryan Myth. A History of Racist and Nationalistic Ideas in Europe*, Sussex University Press – Heinemann, London, 1974.
62. Pinkard, Terry, *German Philosophy 1760-1860. The Legacy of Idealism*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2002.
63. Ristović, Milan, *Nemački Novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Službeni glasnik, Beograd, 2005.
64. Rockmore, Tom, *On Heidegger's Nazism and Philosophy*, University of California Press, Berkeley, 1992.
65. Said, Edvard, *Orijentalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.
66. Smith, Anthony D. *National Identity*, Penguin Books, London, 1991.
67. Staub, Ervin, *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and Other Group Violence*, Cambridge University Press, New York, 1989.
68. Sussman, Robert Wald, *The Myth of Race. The Troubling Persistence of an Unscientific Idea*, Harvard University Press, Cambridge, 2014.

69. Sutlić, Vanja, *Kako čitati Heideggera. Uvod u problematsku razinu Sein und Zeit-a i okolnih spisa*, August Cesarec, Zagreb, 1989.
70. Sutton, Michael, *Nationalism, Positivism and Catholicism. The Politics of Charles Maurras and French Catholics 1890-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.
- Преко ове монографије цитирани су извори:
- Agathon (= Maurras, Charles), „Les Vraies Causes de l’antisémitisme“, *Revue encyclopédique*, 5, 1895, *La Revue*
  - Bernard, Lazare, *L’antisémitisme, son histoire et ses causes*, Paris, 1894.
71. Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, 2, Narodna knjiga, Beograd, 1983.
72. Todorov, Cvetan, *Mi i drugi. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1994.
- Преко ове монографије цитиран је извор:
- De Montaigne, Michel, *Essais (1580–1588)*, Œuvres complètes, Gallimard-Pléiade, 1967. I, 26
73. Todorova, Maria N. *Balkan Family Structure and the European Pattern*, The American University Press, Washington DC, 1993.
74. Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2006.
75. Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 1994.